

Osmanlı Siyaset Düşüncesi Kaynakları ile İlgili Yeni Bir Kavramsallaştırma: Islahatnâmeler

Coşkun YILMAZ*

“Sultan Süleyman Han aleyhi’r-rahmetu ve’l-gufrân hazretleri vaktâ ki bu hakîre vezîr-i â’zamlık mansıbın fermân buyurduklarında zamânede ba’zı âdâb u erkân ve kânûn-ı dîvânî’yi evvel gördüklerime muhâlif ü perîşân gördüğüm için vizâret-i uz mâ hizmetine tasaddur iden karındaşlarıma yâdigâr olmağîçün âdâb-ı vizâret-i uz mâ mühimmâtını derc ve bu risâle-yi te’lif idüp ismini ÂSAF-NÂME kodum.”

Lütfî Paşa

OSMANLI SİYASÎ DÜŞÜNCE LİTERATÜRÜNÜN tespiti ve tasnifi bakir bir alan olarak karşımızda durmaktadır. Bu problem çözülmeden, Osmanlı siyaset düşüncesiyle ilgili değerlendirmeler her zaman tartışılmaya ve eksik kalmaya mahkumdur. Biz bilinebilen siyasî düşünce literatürü içerisinde tespit edebildiğimiz ıslahatnâme türü eserleri genel özellikleriyle tanıtaçğız. Sonra, ıslahatnâmeler hakkındaki, ileri sürülen “gerileme edebiyatı”, “birbirinin tekrarı”, “menfaat kaygıları ve çatışmalarının ürünü”, “kânûn-ı kadîm’den başka çıkar yol önermiyorlar”, “altınçağ idealizmi”, “eskinin tekrarı” gibi iddiaları değerlendirip, bu eserlerin nasıl algılanması/yorumlanması gerektiğiyle ilgili yeni bir yaklaşım geliştirmeye çalışacağız. Bibliyografya kısmında ise makalede istifade edilen ve ıslahatnâmeleri konu alan çalışmalar başta olmak üzere, Osmanlı siyaset düşüncesiyle ilgili kaynaklar ve araştırmalara yer verilecektir. Ama, önce yeni bir kavramı tartışıp, neden ıslahatnâme tanımını tercih ettiğimiz üzerinde duracağız.

* Dr.

Yeni Bir Kavram : İslahatnâme

Osmanlı siyasî düşünce tarihi çalışmalarında müracaat edilen kaynakların başında ıslahatnâmeler gelmektedir. Osmanlı döneminin, daha çok da XVI. yüzyılın ortalarından itibaren ortaya çıkan yönetim meselelerinin ürünü olan bu eserler, siyasetnâme geleneğinin yeni bir türüdür.

Temelleri İslam tarihinin ilk yıllarına kadar uzanan siyasetnâme geleneği Osmanlılar döneminde de büyük ilgi görmüş, türün ilk örnekleri ve İslam düşünce tarihinin ünlü simalarının eserleri Osmanlıca Türkçesine kazandırılırken, yeni eser telifi de ihmal edilmemiştir.¹

XVI. Yüzyılın ortalarından itibaren, devlet yönetiminde ve kamu bürokrasisindeki bozulma temayülleri ve aksaklıkların tesiriyle bu eserlerin sayısında ciddi artışlar yaşanmış, değişik anlayış, üslup ve muhtevada zengin bir literatür² ve yeni bir tür oluşmuştur.

Yeni türün öncü ismi, Kanuni Sultan Süleyman döneminin ünlü müellif ve devlet adamlarından Sadrazam Lütfi Paşadır. Onun *Âsafnâme*'si ile birlikte siyasetnâme geleneği içerisinde yeni bir üslup/tarz ortaya çıkmıştır. Lütfi Paşa, üslubu, yönetim eleştirisi, önerileri ve devrine şahitlik etmesi gibi özellikleriyle ıslahatnâme müellifleri üzerinde derin izler bırakmıştır. Daha sonra kaleme alınan eserlerin pek çoğunda *Âsafnâme*'ye yapılan atıflar dikkat çekecek boyuttadır. O, ıslahatnâme müellifleri arasında "pîr" muamelesi görmüştür.

Türün ilk örneklerinden olan, *Kitâbu mesâlihi'l-müslimîn ve Menâfi'i'l-mü'minîn* ve Gelibolulu Mustafa Âlî'nin, *Nushatü's-selâtîn*'i, meselelere yaklaşımı, ihtiva ettiği materyali, üslubu ve yönetim uygulamalarını yorumlayışı ile klasik siyasetnâme geleneğinden kopuşu daha belirgin hatlarla simgeleyen eserlerdir.

Bu eserlerde, siyasetnâme türünün belirgin hususiyetlerinin muhafaza edilmesine karşılık aktüel meselelerle yakından ilgilenilmiş, problemlere karşı müşahhas gözlem ve çözüm önerilerinde bulunulmuştur. Doğrudan ve güncel gözlemlerle Osmanlı kurumlarının ıslahı ile meşgul olunulmuştur. Bu yönleriyle geleneksel siyasetnâme yazınından farklıdır. Bu eserlerin müellifleri, yaşadıkları dönemin meselelerine dikkat çekmek ve çözüm üretmek istedikleri metinlerinde, zaman zaman sanki köşe yazısı yazıyor-muş gibi günceldirler.³

1 Bilgi için bkz. Coşkun Yılmaz, "XVI. Yüzyıl İslahatnâmelerine Göre Osmanlılarda Siyaset ve Toplum Düşüncesi", Doktora tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 2002, s. 44-52.

2 Mehmet İpşirli, "Nahîfî'nin Nasîhatü'l-vüzerâ'sı", TED İstanbul, 1997, sy. 15, s. 16.

3 Cemal Kafadar, "Osmanlı Siyasal Düşüncesinin Kaynakları Üzerine Gözlemler", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, İstanbul, 2001, c. 1, s. 23- 28.

İslahatnâmelerin farklılığında müelliflerin, çağın olaylarına tanıklık etmeleri, tarihî tecrübe ve geleneği dikkate alarak, kendi birikim ve gözlemlerini eserlerine yansıtmaları önemli rol oynamıştır. “Uygulamalı siyaset düşüncesi” diyebileceğimiz bu türde eser veren İslâmî kültürler arasında, kendi çağlarıyla ve kendi güncel gerçekleriyle uğraşmak açısından, özellikle karşılaştırmaya nicelik ögesini de katarsak, Osmanlıların benzeri yoktur.⁴ Osmanlılar, siyasetnâme türüne yenilik getirmiştir. Bu eserler, Osmanlı siyaset edebiyatının kendisine özgü türlerinden biridir.⁵ Bu tür, Osmanlılarda hayli gelişmiş ve özel bir mahiyet almıştır⁶ Erken dönem siyasetnâmelerinde, teorik ve öğütleyici genel bir yaklaşım sergilenirken, ıslahatnâmelerde pratik ve pragmatik bir yaklaşım dikkati çekmektedir. Osmanlı siyasî düşünürleri İran’da ve İslâm’ın ilk dönemlerinde yazılan nasihatname-lerden farklı olarak, tenkidî ve “reformcu” fikirler üretmişlerdir. Bu eserlerde yerleşik kalıpların dışına çıkmış, genel tavsiyelerle ve “geçmiş zaman” örneklemeleriyle yetinilmemiştir. Yazıldıkları dönemin yönetim uygulamalarının ve problemlerinin ayrıntılarına inilmiş, “bugün” üzerine yoğunlaşmış, yakın tarih yorumu yapılmış, sistem içinde “reform” tavsiyesinde bulunulmuştur.

İslahatnâmeler, Osmanlı ve İslam siyasî düşünce literatüründen beslenip bu gelenek içinde bir süreklilik arzetmekle birlikte, onları farklı kılan, kendilerine has özelliklere sahip eserlerdir.

Bazı sosyologlar tarafından, ıslahatnâme müelliflerinin “Türk sosyolojisi”nin kurucuları olarak tanımlanmaları da⁷ ıslahatnâmelerin farkını yansıtan özelliklerine vurgu açısından önemlidir.

Bu eserlerin adlandırılmasında kavram kargaşası yaşanmaktadır. Genel olarak siyasetnâme veya nasihatname gibi kavramlar kullanılmıştır. Fakat son yıllarda bu isimlendirme etrafında yeni tartışmalar meydana gelmiş ve yeni kavramlar üretilmiştir. siyasetnâme veya nasihatname kavramlarının yanında “nasihat literatürü”, “ıslahat risaleleri”, “ıslahat layihaları”, “ıslahat metinleri”, “ıslahat teklifleri”, “layiha” gibi tanımlamalar yapılmıştır.

4 Kafadar, a.g.m., 27.

5 Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam, Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla*, İstanbul, 1998, s. 86; Pal Fodor, “Stade and Society, Crisis and Reform in 15th-17th Century Ottoman Mirror For Princes”, *Acta Orientalia Academia Scientiarum Hung*, Budapeşte, 1986, c. XL, sy. 2-7, s. 217-240.

6 Rhoads Murphey, “Dördüncü Sultan Murad’a Sunulan Yedi Telhis”, *VIII. Türk Tarih Kongresi*, Ankara, 1981, c. II, s. 1095.

7 Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, *İçtimaiyyât*, İstanbul, 1947, s. 25-27; Zeki Arslantürk, *Na'imâ'ya Göre XVII. Yüzyıl Osmanlı Toplum Yapısı*, İstanbul, 1997, s. 13-15.

Siyasetnâme geleneğinin geleneksel izlerini yansıtmakla birlikte, yeni bir isimlendirmeyi hak edecek derecede farklılıklara sahip bu eserlerin, *la-yiha* olarak isimlendirilmesi de kavram kargaşasını önleyememektedir. Çünkü, ortak noktaları olmakla birlikte; üslup, yaklaşım, yorum ve ihtiva ettikleri konuların çeşitliliği başta olmak üzere pek çok açıdan layihalardan farklıdır.

Bu eserlerin tanımlamasında, Mehmet İpşirli'nin "ıslahat risalesi"⁸ ve ya Cemal Kafadar'ın "ıslahat metinleri"⁹ teklifi mevcut kavramların en makûlü görünmektedir. Fakat, mensup oldukları geleneği çağrıştıracak, aynı zamanda da muhtevalarını/farlılıklarını yansıtacak yeni bir isim olarak, bu eserlerin "ıslahatnâme" olarak tanımlanması doğru bir tercihtir.¹⁰ Çünkü, "ıslahat" eserlerde kurumlara yöneltilen gerçekçi eleştiriler ve önerilen "hal çareleri"ne işaret ederken, "nâme" türün geleneksel kodlarına, tarihî temellerine atıfta bulunmaktadır. Böylece eserlerin daha kısa, kolay ve vuru cu bir kavramla yeniden tanımlanması temin edilirken diğer siyaset literatürünün diğer kısımlarından ayrışmaları da kolaylaşmaktadır.

Islahatnâmeler

1. Âsafnâme

Âsafnâme, Kanuni Sultan Süleyman döneminin önemli devlet ve fikir adamlarından olan Sadrazam Lütfi Paşa (1488-1563)¹¹ tarafından vezirlere rehberlik etmek, yöneticilerin siyasî ve sosyal ahlâk anlayışına referans olmak için yazılmıştır.

Osmanlı sistemindeki sarsıntıyı fark eden ilk siyasî düşünür olarak dikkati çeken Lütfi Paşa, *Âsafnâme* ile Osmanlı siyasî düşünce tarihinde yeni bir üslubun öncüsü olmuştur. Eser, türünün en iyi örneklerindedir.

Lütfi Paşa sadrazam olduğunda "bazı âdâb u erkân ve kânûn-ı dîvânî'yi evvel gördüklerime perîşân" gördüğünü, kendisinden sonra göreve geleceklere yardımcı olmak için *Âsafnâme*'yi yazdığını ifade etmektedir.

Âsafnâme başlıksız bir giriş ve dört bölümden müteşekkildir. Girişte saraya intisabını ve önceki hizmetlerini anlatır. Birinci bölümde, veziriazamın vasıfları, yetkileri, sorumlulukları, padişah, devlet erkanı ve halkla münasebetleri, ikinci bölümde kara ve deniz seferlerinin önemi ve hazırlıkları, üçüncü bölümde hazinenin önemi, idaresi, maliye meseleleri ve emek-

8 Mehmed İpşirli, "Islahat", *DİA*, c. XIX, s. 170-174.

9 Kafadar, a.g.m.; Kafadar aynı makalede bu eserleri *nasihatnâme* olarak da tanımlamaktadır.

10 Tartışmalar ve daha geniş bilgi için bkz. Yılmaz, *a.g.t.*, s. 43-73.

11 Tayyip Gökbilgin, "Lütfi Paşa", *İA*, c. VII, s. 99.

lilik, dördüncü bölümde de reyanın korunmasının gerekliliği, seyyid, tatar ve şerif gibi bazı imtiyazlı zümrelerin durumu hususunda vukufu değerlendirilmeler yapılır.

Lütfi Paşanın çekirdekten yetişme devlet adamı olması, uzun süren idarî görevleri, özellikle de sadrazamlık gibi önemli bir devlet yönetim tecrübesine sahip olması *Âsafnâme*'ye ayrı bir önem kazandırmaktadır. Bu özelliği itibariyle *Âsafnâme* Büyük Selçuk Devleti'nin ünlü veziri Nizamülmülk'ün *Siyasetnâme*'si ile karşılaştırılabilecek bir eserdir.

Müellifinin, Kanuni gibi güçlü bir hükümdarın vezirazamı olması, *Âsafnâme*'yi benzerlerinden daha önemli kılmaktadır. Çünkü icranın başı mevkiinde bulunmuş, aynı zamanda ilmiye mensubu bir kişinin yönetim tecrübesiyle yazılmıştır. Kendisinden sonraki eserlerde sıkça gündeme getirilen bozulmanın ilk işaretlerini tespit ederek, Kanuni Sultan Süleyman'ı uyarmıştır. *Âsafnâme*, pek çok ıslahatnâme neşreden Mehmet İpşirli'ye göre "en yetkili kaleminden çıkmış muhtasar fakat gerçekçi bir ıslâhat risalesidir".¹²

Çeşitli neşir ve sadeleştirmeleri olan¹³ *Âsafnâme*'nin en rahat kullanılabilen edisyon kritikli neşri Mübahat S. Kütükoğlu'na aittir.¹⁴

2. *Kitâbu mesâlihi'l-müslimîn ve menâfi'i'l-mü'minîn*

Eserin müellifinin kimliği hakkındaki bilgiler çok sınırlıdır. Eserindeki ifadelerinden ve üslubundan hareketle, müellifin, ilmiyeye mensup ve devleti yakından tanıyan, sosyal hayatı bilen, toplumu dikkatlice gözlemleyen biri olduğu tahmin edilmektedir.

Kitâbu mesâlihi'l-müslimîn ve menâfi'i'l-mü'minîn'in hangi devirde yazıldığı konusunda iki farklı görüş bulunmaktadır. Yaşar Yücel eserin 1643-1644 tarihinde yazıldığını ve Kemankeş Kara Mustafa Paşaya sunulduğunu ileri sürmektedir.¹⁵ Baki Tezcan telif tarihinin Kanuni Sultan Süleyman devrinin sonları olduğunu iddia etmektedir.¹⁶ Tezcan'ın görüşü, ileri sürdüğü bilgiler itibariyle, daha kabule şayan görünmektedir.

Kitâbu mesâlihi'l-müslimîn ve menâfi'i'l-mü'minîn, yazar altmış bölüm olarak planladığını söylemesine rağmen 52 babdır. *Kitâbu mesâlih*'te, ilmiye mensuplarının, müderrislerin, kadıların, dinî görevlilerin yetiştirilmesi ve görevlendirilmesi, ilmî ve malî durumlarının düzeltilmesi, yenice-

12 İpşirli, a.g.m., s. 171.

13 *Âsafnâme*'nin yazma nüshaları ve neşirleri için bkz. Mehmet İpşirli, "Âsafnâme", *DİA*, c. 3, s. 456; ayrıca bkz. bir sonraki dipnot.

14 Mübahat S. Kütükoğlu, "Lütfi Paşa, Âsafnâmesi, (Yeni Bir Metin Denemesi)", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul, 1991, s. 49-120.

15 Yaşar Yücel, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Kaynaklar*, Ankara, 1988, s. 59-62.

16 Baki Tezcan, "II. Osman Örneğinde "İlerlemeci" Tarih ve Osmanlı Tarih Yazıcılığı", *Osmanlı*, Kemal Çiçek (ed.), Ankara, 1999, c. VII, s. 664-666.

rilerin, kapıkulu bölüklerinin, taşradaki askerlerin ve bürokrasinin durumu, sosyal ve mali meseleler ele alınmaktadır. İstanbul'un iâşesinden, yangınlarına, muhtelif sosyal tabaka mensuplarının nasıl giyineceklerinden fiyat meselelerine varıncaya kadar siyasi, iktisadi, içtimai, malî ve ahlâkî pek çok konu üzerinde durulmaktadır. Islâhat hakkında ayrıntılı malumat verilirken, ıslâhatın uygulanabilmesi için idarî ve inzibatî tedbirler önerilmektedir.

Sosyal hayata dair oldukça ilginç gözlem ve malumatları ihtiva eden eser bu özelliğiyle diğer ıslahatnâmelerden farklıdır. Müellif, sosyal tabakalar ve toplumu oluşturan unsurların ilişkileri hakkında diğer ıslahatnâmelerde bulunmayan bilgiler vermektedir. Ayrıca bürokrasinin işleyişi, bu işleyişin halka yansımalarıyla ilgili tespitleri ve tenkitleri de hayli ilginç ve gerçekçidir. Yazar, “bugün git yarın gel” anlayışının tarihî temelleri ve mahzurları hakkında hayli dikkat çekici bir üslup kullanmaktadır. Eserin, yazılış tarihi dikkate alındığında müellifin devrindeki gelişmeleri “okuma”da bir hayli başarılı olduğu görülmektedir.

Önerileri de oldukça ilginç, yeni ve gerçekçidir. Mesela, *kânûn-ı kadîm* fikrine yer yer eleştiri getirerek geleneksel uygulamalara tepkisini ortaya koymaktadır.¹⁷ Geleneği değişmez bir kural olarak görmemektedir. Kanunların devrin şartlarına ve ihtiyaçlarına göre yenilenmesi gerektiğini savunmaktadır. Bunu yaparken de zamanın yöneticisine bir özgüven aşılarmaktadır. Yine ilmiye kadrolarındaki şişmenin önlenmesi ve bu kadroların atıl bırakılmaması için ileri sürdüğü teklif, devrin şartlarına göre son derece gerçekçi ve dikkat çekicidir.¹⁸ Bu özellikleriyle de diğer ıslahatnâmelere göre daha öne çıkmaktadır.

Eserin orijinal metni ve transkripsiyonu Yaşar Yücel tarafından neşredilmiştir.¹⁹

3. *Nushatü's-selâtin*

XVI. Yüzyılın en dikkate değer kalem sahiplerinden Mustafa Âli'nin (1543-1600)²⁰ eseri olan *Nushatü's-selâtin*, türünün en güzel örneklerindedir. “Osmanlı edebiyat ve siyasal düşünce tarihinde de bir kilometre taşı temsil eder.”²¹ 1581'de, Âli'nin Halep'teki tımar defterdarlığı sırasında yazılmıştır.

17 Yılmaz, *a.g.t.*, s. 102-103.

18 Yılmaz, *a.g.t.*, s. 185, 200.

19 Yücel, *a.g.e.*, s. 49-139.

20 Bekir Kütükoğlu, Ömer Faruk Akün, “Âli Mustafa Efendi”, *DİA*, c. II, s. 414-421; Cornell H. Fleischer, *Tarihçi Mustafa Âli Bir Osmanlı Aydın ve Bürokrati*, çev. Ayla Ortaç, İstanbul, 1996.

21 Fleischer, *a.g.e.*, s. 102.

Nushatü's-selâtin, uzunca bir mukaddime ve dört bölümden oluşmaktadır. Mukaddimesinde selâtin-i Osmanînin hususiyetleri ve altı 'mevhibe'sine yer verilen eserin birinci bölümünde "Lâzime" adı altında sultanlara gerekli onyedici hususiyet sıralanır. Her madde, gerektiğinde tarihî ve çağdaş misallerle örneklendirilir. İkinci bölümde kanuna aykırı davranışlar ve zararları üzerinde durulur. Bu bölümde müellifin kanun hakimiyeti ve bürokrasi tecrübesi kendisini daha belirgin bir şekilde hissettirir. Üçüncü bölümün konusu, bazı "yakışık almayan haller" ve bunların halka yansımalarıdır. Dördüncü bölüm ise yazarın hayal kırıklıklarına, uğradığı vefasızlıklara, hıyanetlere tahsis edilmiştir. Hatime bölümünde tavsiye ve temenniler yer alır.

Orta kademedeki bir bürokrat ve aydın olarak yönetimde yer alan ve görevi gereği çeşitli bölgeleri gören Âlî, siyasetnâme geleneğinin kalıplarının dışına çıkmış, yaşadığı dönemin yönetim uygulamalarının ve problemlerinin ayrıntılarına inerek Osmanlı yönetim sisteminin işleyişiyle ilgili eleştiri ve ıslahat önerilerini sıralamıştır. Eseri, "gözlem ve deneyimlerinden kaynaklanan çok geniş bir ayrıntılar bütünü ve seleflerinin yapıtlarında görülmeyen bir özgüllük ve uygulanabilirlik"²² özelliğine sahiptir.

Sosyal konulara, toplumsal meselelere büyük önem veren müellif, ekonomik, sosyal ve siyasal değişim meselelerini ve kurumsal kargaşayı bu kadar açık ve ihatalı bir şekilde irdeleyen ilk Osmanlı siyasî yorumcusu olmasına rağmen *Nushatü's-selâtin*'de kuramsal devlet ve toplum modellerine pek az rastlanır.

Önemli bir siyasal yorumcu kabul edilen Âlî'nin kitabı, Osmanlı siyaset literatüründe ıslahatnâme türünün öncü eserlerindedir. Müellif, nazari meselelerden çok müşahhas olaylarla ilgilenmiştir. Yaşadığı dönem yönetim problemlerinin, değişim sancılarının, uzayan savaşların etkilerinin yeni hissedilmeye başlandığı bir devir olmasına rağmen, bunların yansımalarını tespitinde başarılıdır. O, problemleri büyük ölçüde, padişahın, sadrazamların ve diğer devlet adamlarının ahlâkî ve idarî zaaflarına bağlamaktadır. Toplumsal ve ferdi ahlâk anlayışındaki sarsıntıları, kamu ahlâkının çöküşünü, Osmanlı sistemindeki sarsıntıları, hukuk ihlallerini, tarih bilgisizliğini/bilinçsizliğini, iktisadî istikrarsızlığı konu edinir; müsebbiplerini hedef alarak, gerektiğinde isimlerini de vererek sert eleştirilerde bulunur. Eleştiri ile yetinmez, en iyi referanslarından kabul ettiği tarihe ve yakın dönem uygulamalarına da müracaat ederek aksaklıkların düzeltilmesine yönelik tedbirlerini ortaya koyar.

²² Fleischer, *a.g.e.*, s. 103.

Âlî'nin, *Mehâsin'ül-âdâb* ve *Mevâidü'n-nefâis fî kavâidi'l-mecâlis* eserleriyle, *Hakâyiku'l-ekalim*²³ adlı risalesi devlet ve toplum meselelerine yaklaşımla *Nushatü's-selâtîn*'in ilgi alanıyla benzerlikler arz etmektedir.

Nushatü's-selâtîn, Andreas Tietze tarafından orjinal metin, transkripsiyon ve İngilizce çevirisiyle birlikte yayınlanmıştır.²⁴ Sahanın en önemli neşirlerindedir.

4. *Hırzû'l-mülûk*

Müellifi bilinmeyen eserin III. Murad'a sunulduğu kabul edilmekte, ancak hangi tarihte sunulduğu bilinmemektedir. Naşir Yaşar Yücel, eserin 1580 dolaylarında III. Murad'a sunulduğunu söylerken, Baki Tezcan bu tarihi 1574-79 arası kabul etmektedir.²⁵

Müellif eseri, gözleme imkanı bulduğu olayları not alarak padişaha bildirmek amacıyla yazmıştır. İfadelerinden anlaşıldığına göre, eseri meydana getiren notlar uzun bir sürede ve padişahı olup bitenlerden haberdar etmeyi görev bilen bir anlayışla kaleme alınmıştır. *Hırzû'l-mülûk* müellifi ünlü Osmanlı sadrazamı Sokullu Mehmet Paşaya şiddetle karşıdır ve onu sadaret kurumunun saygınlığını yitirmesinin müsebbibi olarak görür. Yönetimde yozlaşma ve tekelleşme meydana getirdiğini iddia ettiği Sokullu Mehmet Paşaya ve çevresindekilere tenkitlerinden, sadrazamın karşısında yer alan dirlik sahibi yöneticilerden biri olduğu söylenebilir. Eser bu özelliği itibarıyla yönetici elit arasındaki çatışmalarda kullanılan üslup ve yöntem de ışık tutacak bir mahiyete sahiptir.

Eserde bölümler kendi içlerinde cüzlere ayrılmaktadır. Eldeki metin ilk dört fasıldan oluşmaktadır. Son dört fasıl mevcut değildir. Mevcut metinde, Padişahın, vezirlerin, beylerbeyi, diğer ümerâ ve askerinin, ulema, şeyh ve seyyidlerin durumu değerlendirilmektedir. Metni temin edilemeyen son fasıllarda ise yazarın başta verdiği bilgilerden, Reisü'l-etubbâ, şehremini, aşçıbaşı, matbah emini, helvacıbaşı, İstanbul, Tersâne-i Âmire, Venedik ve diğer kafirlerin durumunun anlatıldığı anlaşılmaktadır.

Hırzû'l-mülûk'te tasavvufî hayata yöneltilen eleştiri, özellikle padişaha yaptığı tavsiyeler diğer ıslahatnâmelerde rastlanmayan bir durumdur.

23 Mehmet Arslan, "Osmanlı Devlet Yönetimine Ait Siyâsetnâme Özelliği Taşıyan Bir Risale: Gelibolulu Âlî'nin "Hakâyiku'l-ekalim" Adlı Risalesi", *Türklük Bilim Araştırmaları*, Sivas, 1999, sy. 8, s. 109-123.

24 Andreas Tietze, *Mustafa 'Ali's Counsel for Sultans of 1581*, Wien, 1979, c. I, II, 1982. Tietze neşrinin değerlendirilmesi için bkz. Orhan Şaik Gökyay, "Nasihatü's-selâtîn", *Tarih ve Toplum*, İstanbul, 1995, c. IV, s. 134-140; Mehmet İpşirli, "Andreas Tietze: Mustafa Ali's Counsel for Sultans of 1581", *Osmanlı Araştırmaları*, İstanbul, 1980, c. I, s. 261-265.

25 Tezcan, a.g.m., s. 667.

Şeyhlik yapacak kimselerde bulunması gereken ilim, irfan, amel, ihlas gibi bazı temel vasıfları sıralayan müellif “pâye-i tarikat”ı herkese layık ve sezâ olmayacak bir makam kabul etmesine rağmen padişahı bu zümreye karşı mesafeli hatta tedbirli olmaya davet etmektedir. Müellif, hankah ve tekke-lerde 40’tan fazla mürid barındırılmasını “iktidar” açısından tehlikeli bulmaktadır.

Hırzû'l-mülûk müellifinin ilginç sayılabilecek yaklaşımlarından birisi de hanedan kızlarının vezirlere veya beylerbeylerine verilmesine karşı olusudur. Bu teklifte, yazarın, Sokullu Mehmet Paşanın “pervasızlığında” damatlığın tesiri olduğu kanaatinin yanında, Kanuni Sultan Süleyman dönemi vezirlerinden Rüstem Paşanın sadarete getirilmesinde damatlığının, çok sevdiği Lütfi Paşanın görevden alınmasında da eşine muamelesinin neden olması gibi sebepler etkilidir.

Devletin kurumlarını bütüncül bir anlayışla ele alan müellif, klasik düzene aykırı uygulamaları eleştirmekte, yakın gözlemlere dayalı bilgiler vermektedir. *Hırzû'l-mülûk*’ün, yozlaşmanın kurumsal boyutta kendisini gösterdiği dönem olarak risale yazarlarının üzerinde ittifak ettikleri III. Murad devrinde yazılması olayların daha özel ve içeriden bir gözle takibi imkânını sağlamaktadır.

Eser, Yaşar Yücel tarafından geniş bir değerlendirmeye birlikte, transkripsiyon ve faksimile olarak yayınlanmıştır.

5. *Usûlü'l-hikem fî Nizâmi'l-âlem*

Müderreslik ve kadılık yapmış, ilmiyeden Hasan Kâfi el-Akhisari’nin (1544-1606)²⁶ önce Arapça yazdığı, bazı devlet adamlarının isteği üzerine genişleterek Türkçe’ye de çevirdiği *Usûlü'l-hikem fî nizâmi'l-âlem*, başlıksız bir giriş, mukaddime, dört bölüm ve hâtime şeklinde planlanmıştır.

Girişte, müellif XVI. yüzyılın ikinci yarısının ortalarından itibaren meydana gelen “felaket”lerin sebeplerini incelemekte ve problemleri ortaya koymaktadır. Mukaddimede geleneksel toplum tasnifini tekrarlayarak sosyal denge açısından bu tasnife bağlılığın önemi üzerinde durmaktadır. “İşsiz, güçsüz” takımının ilk dört sınıftan birisine girmesi için zorlanması gerektiğini savunmaktadır. Bunları kendi hallerine bırakmanın doğru olmadığını savunan yazar daha ileri giderek mazereti olmadan meslek sahibi olmamakta direnenlerin bazı filozoflara göre katledilmeleri gerektiğini bile söylemektedir.

Eserin birinci bölümünde, devletin nizamını sağlayan hususlar ve padişahıta bulunması gereken vasıflar sıralanır. İkinci bölümde yönetim ilkele-

26 Muhammed Aruçi, “Hasan Kafi Akhisari”, *DİA*, c. 16, s. 326-329.

ri; istişare, rey, tedbirin/siyasetin önemi anlatılıyor. Üçüncü bölümde, diğer ıslahatnâmelerdekenden çok daha farklı bir üslup ve güncellik içerisinde, yeni harp aletlerinin düşmana sağladığı üstünlük ve bu konuda Osmanlı ordusunun ihmali üzerinde duruluyor. Dördüncü bölümde zafer ve hezimetin maddî ve manevî amilleri ele alınıyor. Hatimede ise savaş ve barış konusu incelenip, barışın ve barış döneminin önemi vurgulanıyor.

Yozlaşmaya karşı protestocu, tarihî-hukukî bir metin olan eser, siyasetahlâk ilişkisi açısından da önemlidir. Müellif sistemin problemlerini, toplumu iktisadî, içtimaî, askerî kargaşaya iten sebepleri tespit etmiş, tenkidî görüşlerini ortaya koymaktan çekinmemiştir.

Ateşli silahlar ve harp teknolojisiyle ilgili tenkitleri, yaşadığı devir itibarıyla çok önemlidir. Akhisarî, dış dünyanın şartlarının dikkate alınmasını savunan ilk ıslahatnâme müellifi olarak dikkat çeker. Özellikle Batı'daki harp teknolojisindeki gelişmeye ve bunun onlara sağladığı avantajlara işaret etmiştir. Bu konuyu açıkça ortaya koyan ve İbrahim Müteferrika'ya kadar bu özelliğini devam ettiren tek ıslahatnâme müellifidir.

Hasan Kafi'nin toplumu oluşturan sınıflar arasındaki geçişlerin, özellikle de halkın zorla silah altına alınmasının mahzurları, bunların sosyoekonomik yapıya tesirleri, meslek sahibi olunması konusundaki tavrı, kadınların devlet yönetimindeki nüfuzları, ilmiye mensuplarının rencide edilip olması gibi konulardaki fikirleri, dönemi ve olayları nasıl algıladığını/yorumladığını ve önemli bir siyasî düşünür olduğunu göstermektedir.

Eserde, meseleleler karşısında geleneksel teşhisin ötesinde gerçekçi yaklaşımlar sergilenmiştir. Yazarının ilmiyeye mensup olması dolayısıyla, o devir ulemasının ilgi duyduğu konuların mahiyeti ve pratik yönetim meselelerine yaklaşımları açısından da önemlidir.

Usûlü'l-hikem, siyasetnâme türünün temel hususiyetleri ile Osmanlı ıslahatnâmelerinin karakteristik özelliklerinin birarada resmedildiği, dış dünyadaki gelişmelere ve tesirlerine de yer verilen, ıslahatnâme türünün önemli bir örneğidir.

Usûlü'l-hikem fi nizâmi'l-âlem'in yurt içinde ve dışındaki çeşitli yazma nüshalarının bulunması, onun Osmanlı toplumunda tanınan ve çok okunan bir eser olduğunu göstermektedir. XIX. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren de baskıları yapılması bu görüşü desteklemektedir. Batı aleminde çok daha erken tarihlerde keşfedilip üzerinde neşriyat yapılan eser çeşitli dillere de tercüme edilmiştir.²⁷ Ülkemizde günümüz alfabesine ise yakın zamanlarda Mehmet İpşirli tarafından kazandırılmıştır.²⁸

27 Aruçi, a.g.m., s. 327 ve bir sonraki dipnottaki çalışma.

28 Mehmet İpşirli, "Hasan Kâfi El-Akhisârî ve Devlet Düzenine Ait Eseri: Usûlü'l-hikem fi Nizâmi'l-âlem", *TED*, İstanbul, 1981, sy. 11, s. 239-278.

6. *Hâb-nâme*

Ömrünü kadılık mesleğinde geçiren Veysi; Üveys b. Mehmed (1567-1628)²⁹ tarafından yazılan *Hâb-nâme*³⁰ müellifin en meşhur eseridir. 26 bölümden oluşan eserin en ilginç özelliği olayları bir rüyada görmüş gibi anlatmasıdır. Veysi'nin anlattığına göre müellif, dönemin problemlerini Sultan I. Ahmed'e anlatmak ve "tedbîr-i ıslahât-ı memleket"le ilgili fikirlerini açıklamak istiyordu. Bu duygular içerisinde iken, rüyasında kendisini, başkanlığını İskender-i Zülkarneyn'in yaptığı sağ ve sol tarafında da eski Osmanlı sultanlarının oturduğu bir mecliste bulur. Meclise gelen I. Ahmed, İskender-i Zülkarneyn ile dönemin problemleri üzerine konuşur, onun tavsiyelerini dinler. İskender-i Zülkarneyn'in söyledikleri aslında Veysi'nin görüşleridir.

Müellifin böyle bir üslup tercihinin çeşitli nedenleri vardır. Bunlardan birisinin, müellifin pedagojik maksatlı olduğu söylenebilir. *Hâb-nâme*'de dikkat çeken önemli hususlardan birisi, müellifin İbn Haldun'un devrevî tarih anlayışını benimsemiş olmasıdır. *Hâb-nâme*'de yer alan devletlerin çöküşü ve yükselişiyle ilgili görüşlerle İbn Haldun'un görüşleri arasında ciddi benzerlikler vardır. Bu da, isim vermemeyle birlikte Veysi'nin İbn Haldun'dan etkilendiğinin bir ifadesi sayılabilir.

Çok sayıda yazması olan,³¹ Osmanlıca olarak basılan ve Rusça'ya tercüme edilen eser³² mezuniyet tezi olarak hazırlanmış³³ fakat günümüz alfabesiyle neşredilmemiştir.

7. *Kitâb-ı Müstetâb*

Eserin, XVII. Yüzyılın ıslahatçı padişahı I. Osman'a sunulduğu tahmin edilmektedir. Müellifi hakkında bilgi bulunmamaktadır.

Osmanlı toplum düzeninin bozulmasına sebep olan gelişmelerin örneklerle anlatıldığı eser, mukaddime, on iki fasıl ve zeyllerden oluşmaktadır. Sırasıyla, adaletin önemi, selâtin-i Osmaniyenin uygulamaları, kul taffesinin ahvâli, dirlik tevcihi, hazineye zarar gelmesinin nedeni, rüşvetin zararları, yeniçeri sayısındaki artış ve sonuçları, acemi oğlanlarının durumu, zeamet ve tumar sistemindeki aksamalar, sefere çıkma usulündeki bozulma, sadrazamlık, Osmanlı maliyesinin problemleri, hazinenin durumu,

29 Nuran Yılmaz, "Hâb-nâme-i Veysi", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, İstanbul, 1998, sy. 9-10, s. 653-655.

30 Veysi, *Habnâme*, İstanbul, 1293.

31 Yılmaz, a.g.m., s. 652.

32 EA. Salizvjanova, *Chabname (Kniga Savidenijaa)*, Moskova, 1977.

33 Hayriye Deryan, "Hâb-nâme-i Veysi", Mezuniyet tezi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul, 1961.

rüşvetin yaygınlaşması, kapu ağalığı, bozuklukların nasıl giderileceği ve padişahın sadrazam tayini gibi konular incelenmektedir. Yazar, Anadolu'daki "kızılbaş"; Şia tehlikesi konusunda da çok hassastır.

Bozulmanın III. Murad devrinden itibaren görülmeye başladığını ileri süren yazar, bu padişah döneminden sonra yöneticileri kusur içinde olmak ve kalıcı tedbirler almak yerine günü kurtarmak için göz boyamak, garaz ve intikam duygusu içinde hareket etmekle suçlar. Bu işten birinci derecede padişahı mesul tutar. Eser, XVI. yüzyılın sonu ile XVII. yüzyılın başında idareci zümre arasındaki çekişmeleri, bu çekişmelerde kullanılan yöntem ve padişahların tavırlarına da kaynaklık etmektedir.

Eserin zeyl kısmında ise diğer ıslahatnâmelerde bulunmayan bir öneri yer almaktadır. Bu bölümde padişaha devlet görevlilerine sorması için yedi soru sıralanmaktadır. Sorular, zamanın aciliyet kesbeden ve yazarın da şikayetçi olduğu meseleler ile devlet görevlilerinin öncelikli olarak bilgi sahibi olmaları istenen konuları ortaya koymaktadır.

Koçi Bey Risalesi'nin hazırlayıcısı kabul edilen eser, yönetici elitin, kul ve tımar sistemi ile Osmanlı toplum düzeninin esasını oluşturan ilkelerin nasıl bir çözülmeye uğradığını müşahhas şekilde ortaya koymaktadır.

Kitâb-ı Müstetâb, Yaşar Yücel tarafından, geniş bir değerlendirme yazısıyla birlikte transkripsiyon ve faksimile metin şeklinde yayınlanmıştır.

8. *Koçibey Risalesi*

Devşirme sistemiyle saraya girdiği tahmin edilen, saray protokolüne en ince ayrıntısına kadar vakıf olan, IV. Murad'ın sık sık istişare ettiği, Sultan İbrahim'in çeşitli konularda kendisinden ivedi bilgi istediği Koçi Beyin³⁴ eseri ıslahatnâme türünün en ünlü örneğidir.

Koçibey Risalesi iki dönemin özelliklerini yansıtmaktadır. Birincisi IV. Murad döneminde kaleme alınmış ve onun uygulamalarına kaynaklık etmiştir.³⁵ İkincisi ise Sultan İbrahim'e sunulan arzlardır. Her iki hükümdara sunulan metinler üslup ve muhteva bakımından önemli farklılıklar arz etmektedir. Bu durum padişahların birikimleriyle ilgilidir.

Eserde devlet yönetiminde görülen temel problemler, sadrazamın bağımsızlığı, sarayın yönetime nüfuzu ve mahzurları, ilmiye sınıfı, tımar, merkez ve taşra teşkilatı, ordu ve yönetim bozuklukları canlı örneklerle anlatılmakta ve önerilerde bulunmaktadır.³⁶

34 Ömer Faruk Akün, "Koçi Bey" *DİA*, c. 26, s. 143-148.

35 İpşirli, "Islahat", s. 174; Erol Özvar, "Osmanlı Tarihini Dönemlendirme Meselesi ve Osmanlı Nasihat Literatürü", *Divân İlmî Araştırmalar*, İstanbul, 1999, sy. 7, s. 147.

36 *Koçibey Risalesi*'yle ilgili geniş bir değerlendirme için bkz. Özvar, a.g.m., s. 135-151.

Risalenin çeşitli neşirleri bulunmaktadır.³⁷ Yılmaz Kurt'un hazırladığı metin eserin aslını yansıtmaması, matbu Osmanlıca baskıyı ve bir de yazma nüshayı ihtiva etmesi açısından en kolay istifade edilebilecek olanıdır. Kurt, IV. Murad'a sunulan risaleyi neşretmiş, transkribe metne Ebuzziya'nın 1303 (1885) tarihli baskısını esas almış, eserin Nuru Osmaniye nüshasıyla da karşılaştırıp önemli bulduğu farklılıkları da dipnotlarda göstermiş, transkribe metinle birlikte, Ebuzziya baskısını ve Nuru Osmaniye nüshasını birarada neşretmiştir.³⁸ Sultan İbrahim'e sunulan metnin bu baskıda yer almaması ise bir eksikliktir. Osmanlıcaya vakıf olamayan okuyucular bu eksikliği Zuhuri Danişman'ın sadeleştirdiği metinden³⁹ telafi edebilirler.

Koçibey Risalesi'yle ilgili ciddi bir edisyon kritik çalışması ise henüz yapılmamıştır.

9. *Kanûnnâme-i Sultânî li-Aziz Efendi*

Kalemiyye mensubu olduğu, IV. Murat'ın muhasibliği ve divan katipliği gibi görevlerde bulunmuş olabileceği tahmin edilen Aziz Efendi tarafından yazılan *Kânunnâme-i Sultânî*'de bir giriş, dört ana kısım ve hatime bölümleri bulunmaktadır.

Eserde vezirlerle ilgili eski kanunlar, ulufeli kapıkullarının durumu ve yapılması lazım gelen ıslâhat, Kürt beylerinin hizmetleri, sahte seyyid problemi, ıslahatın faydaları ile sır saklamanın devlet işlerindeki önemi anlatılmaktadır. *Kânunnâme-i Sultânî*'yi kendi devrine kadarki risalelerden ayıran en ilginç husus, yönetim hakkını ırsî olarak ellerinde bulunduran Kürt beylerine ait bölümlerdir. Müellif, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki Kürt beylerinin durumlarının iyileştirilmesini istemektedir. *Kânunnâme-i Sultânî*, tenkit ve teklifleriyle, devlet politikalarını oluşturan meselelere de ışık tutar niteliktedir. Yazarın sözünü sakınması, toplumu tenkidî bir anlayışla ele alması, bazı konularda, özellikle devlet teşkilatı hakkında ayrıntılı bilgi vermesi ve bazı hedefler belirlemesi, eserin ıslahatlara kaynaklık etmesi için kaleme alındığını göstermektedir. Ayrıca ele aldığı bazı konular, mesela Kürtlerle ilgili öneriler, diğer ıslahatnâmelerde yer almamaktadır.

Kanûnnâme-i Sultânî bu alandaki çalışmalarıyla tanınan Rhoads Murphey tarafından yayınlanmıştır.⁴⁰

37 Bu neşirler ve yazma nüshalar için bkz. Akün, a.g.m., s. 144-148.

38 *Koçibey Risalesi*, Yılmaz Kurt (haz.), Ankara, 1998.

39 *Koçibey Risalesi*, Zuhuri Danişman (haz.), Ankara, 1985.

40 Aziz Efendi, *Kânunnâme-i Sultânî li-Aziz Efendi, On Yedinci Yüzyılda Bir Osmanlı Devlet Adamının İslahat Teklifleri*, Rhoads Murphey (haz.), Harvard, 1985.

10. *Düstûru'l-amel li-islâhi'l-halel*

Devrin yöneticilerinden gelen istek üzerine, Katip Çelebinin (1609-1657)⁴¹ 1653'te yazdığı *Düstûru'l-amel li-islâhi'l-halel*'de, dönemin devlet idaresi ve felsefesi ele alınarak zihniyet değişikliği savunulmaktadır. "Gerçi, dışarıdan, soğuk demiri döğmek gibi görüldüğünden, devlet adamları, himmet eksikliği sebebiyle gafletlenüp faydalanmazlarsa bari, yarın kıyamet gününde suçumuzu ortadan kaldırır" diyerek dönemin idarecilerinden pek umutlu olmadığını, tarihe ve geleceğin yöneticilerine not düşme arzusunda olduğunu ortaya koymaktadır. Nitekim, *Fezleke*'de, risalenin üç yıl sonra IV. Mehmed'e sunulduğunu bilmesine rağmen bu gelişmeyi önemsemediğini, zamanla bir padişahın bu eseri görerek dikkate alacağı ümidini taşıdığını yazması devrin idarecilerine, hatta hükümdarına bakış açısını göstermektedir.

Düstûru'l-amel, esas itibarıyla Katip Çelebinin devlet yönetimiyle ilgili fikirlerinin özetidir. Eser, İbn Haldun'un tavırlar nazariyesinin savunulduğu/benimsendiği mukaddime, reaya, asker ve hazinenin durumunu ele alan üç bölüm, ıslahat önerilerini ihtiva eden sonuç, sonucun sonucu, tenbih ve tebşir kısımlarından meydana gelmektedir.

Osmanlı ıslahatnâmeleri arasında en kuramsalı olarak nitelebilecek eserde, Katip Çelebi, devletin içine düştüğü zaafi anlamaya çalışırken, tarihi kökleri antik çağa kadar uzanan tıp geleneğinin köklü "dört unsur: *ahlât-ı er-baa*" teorisine başvurmuştur. Bu teoriye göre, toplumu oluşturan dört unsur, insandaki dört unusun karşılığıdır; ulema = kan, asker = balgam, tüccar = safra, reaya = sevda'dır. O bu paradigmayı Osmanlı bünyesine uyarlar-ken, İbn Haldun'un tavırlar nazariyesini de değerlendirmektedir.

İslâhatname türüne iyi bir örnek olarak gösterilen *Düstûru'l-amel*'de, problemler, idarî, malî, sosyal ve ahlâkî boyutlarıyla ele alınmakta ve çözümler üretilmektedir. Müellif toplumu bir sosyolog hassasiyetiyle ele almakta, sebep-sonuç ilişkisini kurmaktadır. Onun otoriter devlet adamı arayışı, ıslahatların uygulanmasında idarî tedbirlerin zaruretini anlatan görüşleri ve daha sonra ortaya çıkan Köprülü Mehmed Paşanın bu yöntemi kullanarak başarıya ulaşması tarihçi Naîmâ'yı derinden etkilemiştir. Naîmâ'nın *Tarihi*'nin mukaddimesinde bu eserin derin tesirleri görülmektedir.

Çeşitli neşir ve sadeleştirmeleri ve Osmanlıca matbu baskıları bulunan *Düstûru'l-amel*'in⁴² en rahat kullanılacak neşri Orhan Şaik Gökyay tarafından yapılmıştır.⁴³

41 Orhan Şaik Gökyay, "Katip Çelebi", *DİA*, c. 25, s. 36-40.

42 Orhan Şaik Gökyay, "Düstûrul-amel", *DİA*, c. 10, s. 50-51

43 Katip Çelebi, *Düstûru'l-amel li-İslâhi'l-halel*, *Katip Çelebi'den Seçmeler I*, Orhan Şaik Gökyay (haz.), Ankara, 1981.

11. *Telhîsü'l-beyân fî kavânîn-i Âl-i Osmân*

Eserin yazarı, Hezarfen lakabıyla anılan, ilmiye ve bürokrasi kökenli tarihçi Hüseyin Efendidir (ö. 1691). İslahatnâme türünün temel özelliklerine de sahip olan *Telhîsü'l-beyân*, 1675'te yazılmıştır. On üç bölümden müteşekkildir.

Osmanlı devlet yapısındaki aksamaların çeşitli vesilelerle ortaya konulduğu eser, büyük değişimlerin yaşandığı ve cephelerdeki durumun XVI. yüzyıla doğru çok daha kötüye gittiği bir dönemde, bir alim ve düşünürün ilgi gösterdiği meselelerin⁴⁴ tespiti açısından da önemlidir. Müellif Lütü Paşanın *Asafname'si*, Katip Çelebinin *Düstûru'l-ame'lî* ve Aynî Ali Efendi'nin *Kavânîn-i Âl-i Osman*'ından önemli iktibaslar yapmıştır. Eleştiri ve önerilerinde bu müelliflerin derin tesirleri görülür.

Telhîsü'l-beyân'ın edisyon kritikli neşri Sevim İlgürel tarafından yapılmıştır.⁴⁵

12. *Mukaddime-i Tarih-i Naîmâ*

Ünlü tarihçi Naîmâ'nın⁴⁶ (1655-1716) *Tarihi*'nin mukaddimesi Osmanlı ıslahatnâmelerinin karakteristik özelliklerini taşımaktadır. Müellif olayları aktarırken yönetim meselelerine de temas etmiş, bir ıslahatnâme müellifi üslubuyla, olayların sebep ve sonuçlarını değerlendirmiş, önerilerde bulunmuştur. Eserin genelinde bu konulara temas edilirken, mukaddime tamamen bu konulara tahsis edilmiştir. İbn Haldun ve Katip Çelebinin tesirinin açıkça görüldüğü mukaddime müstakil bir ıslahatnâme hüviyetindedir. Fikirleri Katip Çelebininkiyle önemli ölçüde örtüşmektedir.

Mehmed İpşirli'nin yayına hazırladığı Naîmâ'nın *Tarihi*'nin Türk Tarih Kurumu tarafından yakın zamanda basılması beklenmektedir.

13. *Nesâyhü'l-vüzerâ ve'l-ümerâ*

Kitâb-ı Güldeste olarak da bilinen eser Defterdar Sarı Mehmed Paşa⁴⁷ (ö. 1717) tarafından kaleme alınmıştır. Küçük yaşta maliyeci olarak yetişen, zaman zaman sadaretin en kuvvetli adayları arasında sayılan ve devletin en buhranlı yıllarında elli yıla yakın başarılı hizmetlerde bulunan bir devlet adamı ve düşünür tarafından yazılan *Nesâyhü'l-vüzerâ*; müellifinin

44 Robert Anhegger, "Hezarfen Hüseyin Efendi'nin Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Mülâhazaları", *Türkiyat Mecmuası*, İstanbul, 1951, c. IX, s. 365- 393.

45 Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhîsü'l-beyân fî Kavânîn-i Âli Osman*, Sevim İlgürel (haz.), Ankara, 1998.

46 M. Cavid Baysun, "Naîma", *İA*, c. 9, s. 44-49.

47 Abdulkadir Özcan, "Defterdar Sarı Mehmed Paşa", *DİA*, c. 9, s. 98-100.

yedi defa defterdarlık görevine getirilmesinden dolayı tecrübî boyutu ve maliyecilerin görüşlerini yansıtmaya açısından nitelikli bir eserdir.

Yüksek mevkilerde bulunanlara rehber olması maksadıyla yazılan eser bir mukaddime, dokuz bölüm ve iki zeylden meydana gelmektedir. Sırasıyla sadrazamın ahlâk ve davranışları, makam sahiplerinin halleri, rüşvetin zararları, hazine, asker, reaya, ordu komutanlarının ve sınırdaki askerlerin durumu, cömertlik, cimrilik, tımar ve zeamet konuları işlenmiştir. Eser, “amelî görüşlü ve bürokratik tecrübeye dayanan bir layiha”⁴⁸ ve “şiddetli bir malî-siyasî tenkit metni”dir.⁴⁹ Müellif Kanuni Sultan Süleyman devriyle, yaşadığı dönemi karşılaştırmaktadır. Bu sebeple, sistemi değil işleyiş tarzını eleştirmektedir. Eser, devletin yapısı hakkında orijinal bilgiler içermekte ve XVIII. yüzyılın tenkidî bakış açısıyla değerlendirilmesine katkıda bulunmaktadır. Defterdar’ın sözünü ettiği icraatların bir kısmını görevde iken yerine getirmesi, önerilerinin uygulanabilirliğini de gösterme imkânını sağlamıştır.

Nesâiyihü'l-vüzerâ Hüseyin Ragıp Uğural tarafından, sadeleştirilmiş metni ve transkripsiyonu birarada olmak üzere neşredilmiştir.⁵⁰

Bazı araştırmacılar tarafından Şehid Ali Paşaya izafe edilen *Ta'limat-nâme*'nin hazırlayıcısı da Mehmed Paşadır.⁵¹ Bu eser, *Nesâiyihü'l-vüzerâ*'nın hülasasıdır.

14. *Nasîhatü'l-vüzerâ*

Eser, edib ve bürokrat Nahîfi Süleyman Efendi (1645-1743) tarafından yazılmıştır. Nahîfi, devletin çeşitli kademelerindeki tecrübelerine dayanarak yazdığı eserinde, başta Lütî Paşanın *Âsafnâme*'si olmak üzere sahanın geniş literatüründen de istifade etmiştir.

Edebi yönüyle de dikkati çeken *Nasîhatü'l-vüzerâ*'da sultanın, veziriazamların dikkat etmesi gereken hususlar vurgulanmakta, reayanın, esnafın, ordunun durumu hakkında bilgi verilmekte, alınması gereken tedbirler üzerinde durulmaktadır.

Nasîhatü'l-vüzerâ, sahanın önde gelen uzman ve naşirlerinden Mehmet İpşirli tarafından transkripte edilmiştir.⁵²

48 İlber Ortaylı, “Osmanlı'da 18. Yüzyıl Düşünce Dünyasına Dair Notlar”, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, İstanbul, 2001, c. 1, s. 37-41.

49 Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul, 1992, s. 23.

50 Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Devlet Adamlarına Öğütler (Nesâiyihü'l-vüzerâ Ve'l-üme-râ)*, Hüseyin Ragıp Uğural (haz.), Ankara, 1987.

51 Abdulkadir Özcan, “Şehid Ali Paşa'ya İzafe Edilen “Ta'limât-nâme”ye Dair”, *TED*, İstanbul, 1982, sy. 12, s. 191-202.

52 Nahîfi Süleyman Efendi, *Nasîhatü'l-vüzerâ*, Mehmed İpşirli (haz.), *TED*, İstanbul, 1997, sy. 15, s. 15-28.

15. Usûlü'l-hikem fî nizâmi'l-ümem:

Matbaacı İbrahim Müteferrika (ö. 1747) tarafından yazılan eser, ıslahat-nâme türünün en gelişmiş örneğidir. 1731'de Sultan I. Mahmut'a ıslahat projesi olarak sunulan eser, 13 Şubat 1732 (evâsıt-ı Şaban 1144) tarihinde basılmıştır.

Mukaddime, üç bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Mukaddime, eserin yazılış sebepleri, kaynakları, eserin ismi ve bölümleri anlatılmıştır. Birinci bölümde askerî düzen ve disiplinin faydaları üzerinde durulmuştur. Cemiyet hayatının gerekliliği, birarada yaşamının şartları, tarih içerisindeki yönetim şekilleri, farklılıkları, savaş usulleri, Avrupa'nın gelişmesinin ve Osmanlıların mağlubiyetinin sebepleri değerlendirilmiştir. İkinci bölümde zaman (tarih) ve mekan (coğrafya) bilgisinin devlet yönetimi açısından önemi; üçüncü bölümde, Avrupa ordularının yapısı, harp teknolojisindeki gelişmeler, Osmanlı ordusunun Avrupadaki şartlara göre yapılandırılması ve alması gereken tedbirler üzerinde durulmuştur. Sonuç kısmında Avrupa ordularıyla Osmanlı ordusunun askerî teşkilatı karşılaştırılmıştır.

Müellif, eserini hazırlarken tarih kitaplarından azamî derecede istifade etmiş, geçmiş milletlerin yükseliş ve yıkılış sebeplerini incelemiş, yerli ve yabancı kaynaklara müracaat etmiş, konunun uzmanlarıyla istişarelerde bulunulmuştur.⁵³ “Lisân-ı Lâtin ile aşinâlık takrîbiyle, ahd-i ba'îd ve zamân-ı medîd tavâyf-ı merkûmenin gâh târîh kitâbları ve gâh tertîb ve tanzîm-i askerlerini câmi ve devâvîn-i kânûnları ve gâh harp ve kıtâle müte'alik umûr-ı meâmlarını hâvi mücelledâtları nazar ve mütâla'a ve gâh ecnâs-ı muhtelif-i nâsdan erbâb-ı maârif ve ashâb-ı vukûf-ı umûr-dîde, kâr-azmûde aklen ve hükmen ecnâs-ı zâbitân-ı leşkerâniyle tarîk-i müdârâ mü-râ'at olunup mükâleme ve müvâra” olunmuştur.⁵⁴

Eserinin benzer eserlerden bağımsız olduğunun farkında olan müellif, *Usûlü'l-hikem*'in, devlet yönetiminde tecrübe kazanmış, ilim ve hikmet sahibi, sözü dinlenir, fikrine itimat edilir kimselerce incelendiğini, görüşlerin doğruluğunda ittifak edildiğini, hatta bu şahısların bazı fasılların yazılmasına önayak olduklarını söylemekte,⁵⁵ fakat bunların kim olduklarını belirtmemektedir. Müellif eserinin “mehazında sufliyet-i zemîn ve câye itirâz” a yer vermemiş, kitabında, nerede olursa olsun, alıp hafızasında koruduğu, “dürr-ü gevher” sandığı bilgilerin lüzumlularını anlaşılır bir şekilde özetlemiştir.⁵⁶ Böylece, “cümleden muhtâr ve müntebah usûl-i hikemden

53 İbrahim Müteferrika, *Usûlü'l-hikem fî nizâmi'l-ümem*, İstanbul 1732 (h. 1144), v. 3a-4a.

54 Müteferrika, *a.g.e.*, v. 3b-4a.

55 Müteferrika, *a.g.e.*, v. 4a.

56 Aynı yer.

ve ârâ-yı me'mûlu'r-rezâne ve akvâl-i melhûzu'l-isabe"⁵⁷ bir eser yazmıştır.⁵⁸ İlk defa Kanun-i Kadîmden Nizam-ı Cedide geçişin savunulduğu eser, çeşitli açılardan dünya şartlarını da dikkate alarak teklif ve tespitler ihtiva etmektedir. Geleneksel yaklaşımlarla çağdaş gelişmelerin sentezinin yapıldığı ve kendi türü içinde oldukça farklı ve yeni söylemlere sahip bir ıslahatnâmedir.

Avrupa kamuoyunda büyük ilgi uyandıran ve çeşitli Batı dillerine çevrilen eserin günümüz Türkçesine kazandırılması yakın tarihlerde gerçekleşmiştir. *Usûlü'l-hikem*'in matbu nüshasının transkripsesi Adil Şen tarafından neşredilmiştir.⁵⁹

Islahatnâmelere Yeni Bir Yaklaşım Denemesi

Islahatnâmeler, gün geçtikçe entelektüel bir ilgiyle ele alınmakta ve yorumlanmaktadır. Ancak Cemal Kafadar, bu ilgiyle birlikte zuhur eden bir eğilimi, "Bu kaynak malzemesini de, Batılılaşma öncesi ıslahatçılığın büyük bölümüne yöneltilen, 'Sultan Süleyman'la özdeşleştirilen bir altın çağın kurumlarına dönmekten başka fikir barındırmadıkları' nitelemesiyle yargılama eğilimi hakim olmuştur"⁶⁰ diyerek eleştirmekte ve bazı tehlikelere dikkat çekmektedir.

Islahatnâmeler ortak noktalara mukabil, önemli farklılıklara da sahiptir. Bu farklılıklar bir hüküm cümlesiyle geçirilmeyip, dikkat çekecek boyutadır. Mesela ıslahatnâmelerin yazılış tarihleri ve müelliflerinin meslekleri dikkate alınarak yapılacak bir değerlendirmede, konulara yaklaşımları, eleştiri mevzuu yaptıkları hususlar, kavramları kullanışları, üslupları, örnekleme yöntemleri, örnek devirleri, "ideal dönem" olarak gördükleri dönemleri, misallerini seçtikleri devreler, beğendikleri devlet ve ilim adamları, referansları ve başka pek çok konuda karşımıza acaba aynı sonuç mu çıkmaktadır? Lütfi Paşanın *Âsafnâme*'siyle, İbrahim Müteferrika'nın *Usûlü'l-hikem*'i birebir aynı şeyi mi söylemektedir? Islahatnâmeler tarihi süreç ilişkisi içerisinde mukayese edildiğinde ortaya ne gibi benzerlikler veya farklılıklar çıkmaktadır? Bu mukayese yapılmadan böyle bir hükümde bulunmak yanıltıcı sonuçlar doğurmaktadır.

57 Aynı yer.

58 Eserin siyasî düşünce tarihimiz açısından önemiyle ilgili geniş bir değerlendirme için bkz. Coşkun Yılmaz, "Hezarfen Bir Şahsiyet: İbrahim Müteferrika ve Siyaset Felsefesi", *İstanbul Armağanı 4, Lale Devri*, Mustafa Armağan (haz.), İstanbul, 2000, s. 259-333.

59 Adil Şen, *İbrahim-i Müteferrika, ve Usûlü'l-Hikem Fi Nizâmi'l-Ümem*, İstanbul, 1995.

60 Kafadar, a.g.m., s. 27.

Bu eğilim, ıslahatnâmelerdeki görüş ayrılıklarını, bunlara dayanarak farklı kesimlerin değişik tavır ve taleplerinin izlenmesi imkanını ve dönem aydınlarının, devirlerinin meselesine bakışlarını değerlendirme fırsatını göz ardı etme tehlikesini beraberinde getirmektedir. Cemal Kafadar'ın da belirttiği gibi "Bu metinlerin yazarları arasında önemli-önemsiz birçok görüş ayrılığı vardır ki, bunlara yoğunlaşarak değişik kesimlerin değişik talep ve tavırlarını izlemek de mümkündür".⁶¹ Aynı zamanda, daha önce de işaret edildiği gibi, Osmanlı siyasî ve teşkilat tarihi açısından ihtiva ettikleri kıymetli bilgilerin yanında, Osmanlı nizamı, siyasî ve sosyal düşüncesi bakımından da önemli gözlemlerde bulunulmakta, sosyal düşünce tarihimizin ve Türk ıslahatçılık geleneğinin önemli bir devresine ışık tutulmaktadır.

Hasan Kafi askerî sınıfın ilmiye üzerinde otorite kurmasını eleştirirken, Koçi Bey, mezkur otoritenin zayıflamasından yakınmaktadır. Hasan Kafi'nin harp aletlerinin kullanılması, ilmiye sınıfının etkinliği ve yozlaşması, sulh ve toplumdaki işsiz güçsüz kimselerle ilgili fikirleri diğer ıslahatnâmelerden farklılık arz etmektedir. Aynı müellifin sınır boylarındaki ve Avrupa'daki gelişmelerle ilgili uyarılarına da diğer eserlerde rastlanmamaktadır. *Kitabu mesâlih* müellifinin, ilmiye teşkilatının yeniden yapılanmasıyla ilgili fikirleri ise modern araştırmacıların dikkatini çekecek kadar önemlidir. Mustafa Âli, reyanın kent hayatı için, köyünü bilerek ve isteyerek terk ettiği görüşünde olduğu halde, Koçi Bey aynı olguya farklı açıdan bakmakta, *erkan-ı erbaa* olarak isimlendirilen sosyal tabakalar arasındaki dengeyi muhafaza eden engellerin kalkmasının, köylerin boşalmasında etkili olduğu görüşünü ileri sürmektedir. Aynı konuda, Katip Çelebi de Koçi Beyle benzer endişeleri taşıırken, *Kitâb-ı müstetâb* müellifi, birinci grupta ikinci grup arasında bir yerde durmaktadır. Aziz Efendinin ele aldığı konulardan Kürt meselesi, vezirlerin sayısındaki artıştan IV. Murad'ı sorumlu tutması ve padişahı kendi devrinde, kendi uygulamalarından dolayı eleştirmesi de, ıslahatnâmeler arasındaki farklılıklara bir örnektir. Koçi Bey ve *Kitab-ı müstetâb* müellifinin tımar sistemindeki bozulmayla ilgili vurgusu, Katip Çelebi, Defterdar Sarı Mehmet Paşa veya Nahîfi'de görülmemektedir. Yine Defterdar Sarı Mehmet Paşa vergilerin toplanmasında klasik usul olan eminlik sisteminin yeni bir anlayışla yaygınlaştırılmasını önermektedir. İbrahim Müteferrika'nın eserinde ise diğer ıslahatnâmelerden oldukça farklı konular ele alınırken Nizam-ı çedid anlayışı seslendirilmekte, Osmanlıların avantaj ve dezavantajları bağımsız sayılabilecek bir yaklaşımla değerlendirilmekte ve "halk" tanımlaması yapılmaktadır. İç ve dış şartlar birbirini etkileyen yönleriyle ele alınmaktadır.

61 Kafadar, a.g.m., s. 27.

Teşhis, tasvir, konu ve önerilerde gözlenen farklı eğilimler, düşünürlerin mensup oldukları düşünce geleneği için de geçerlidir. Mesela, Katip Çelebi, Veysi ve Mustafa Naîmâ, İbn Haldun'un içtimâî nazariyelerini ve umran görüşünü savunmaktadır. Onlar kadar açık olmasa bile, Hezarfen Hüseyin Efendiyi de aynı düşünce mektebinin temsilcisi olarak tanımlayabilecek veriler dikkat çekmektedir. Hasan Kafi'de, kadîm Yunan ve İran düşünce geleneğinin izleri, yasa fikrinin kuvvetli temsilcisi Mustafa Âlî'de Orta Asya Türk geleneğinin tezahürü daha belirgindir.

Osmanlı siyasi düşünürlerinin, meselelere felsefî ve pratik yaklaşımları farklılıklar göstermektedir. Naîmâ ve Katip Çelebi, *hult* teorisine aynı ağırlığı verirken, teori, diğerlerinde ya genel bir ifadelendirilmeyle anılmakta veya hiç kullanılmamaktadır. *Daire-i adliyenin* kullanımı, *Nesâyihi'l-vüzerâ* da, Kınalızâde ve daha önceki kaynaklardaki formülasyonla büyük bir benzerlik gösterirken, diğer eserlerde, temel fikrin muhafazasıyla birlikte çemberin halkaları daralmaktadır. Erkan-ı erbaanın tasnifindeki sıralama da, dikkat çekecek ölçüde farklıdır. Kanun-ı kadîm konusunda da, bütün müellifler aynı düşünmemekte, hatta eleştirenler bile bulunmaktadır. Asker sayısı ve ıslah önerilerinin sonuçları konusunda, Katip Çelebinin fikirleri, selefleriyle aynı değildir. Veziriazamın konumuna bakışları itibarıyla de ıslahatnâme yazarları arasında farklılıklar bulunmaktadır. Defterdar Sarı Mehmet Paşanın İslamın temel referanslarını, Kur'an-ı Kerim'i ve hadisleri yoğun şekilde kullanım ve yorumlayıştaki başarısı her ıslahatnâmeye mahsus bir özellik değildir. *Nushatü's-selâtin*, *Hırzû'l-mülûk* ve *Kitâb-ı Müstetâb* müellifleri, Koçi Beyden farklı düşünmektedir. Birinci grupta yer alanlar, veziriazama tam itimadın mahzurlarından bahsedip, padişaha iyi bir muhasip edinmesini tavsiye ederken, Koçi Bey padişahın yakınlarının yönetime müdahalesine karşı çıkmakta, sadrazam hakkında ileri geri konuşulmasını ve yetkilerinin kısıtlanmasını eleştirmektedir.

Bu misalleri artırmak mümkündür. Çalışmanın temel gayesi, bu eserlere dayanarak, siyaset düşünürleri arasındaki farklı eğilimleri ortaya koymak olmadığından bu örnekler, aynı görüşlerin sergilendiği iddiası karşısında zikredilebilecek misallerden bazıları olarak değerlendirilmelidir. Bunların sayısı çok fazladır.

Üzerinde ittifak edilen meseleler de vardır. İslahatnâmeler yönetim meselelerini ele aldıkları için, gidişatın olumsuzluğunu vurgulama, ilkelere sapmalar ve ilkelere dönüş noktasında da ortak kanaatleri içermekte, adalet, kurumların sağlıklı işlemesi, yöneticilerin sorumluluk ve yetki oranında dengenin sağlanması, rüşvetin önlenmesi, kanunların ihlalinin eleştirilmesi ve benzeri konularda ortak görüş dile getirilmektedir.

Bu eserlere yapılan bir diğer eleştiri de, olayları abarttıkları ve arşiv vesikalarıyla karşılaştırıldığında aynı sonucun ortaya çıkmadığı, şahsî çıkarların savunucusu oldukları görüşüdür. Bu görüş, tamamıyla yanlış olmakla birlikte, oldukça genel bir hüküm cümlesi olup eserlerin yazılış nedenlerini, dönemlerini ve her olayın kayıtlara intikal edip etmemesi meselesiyle ilgili unsurları ihmal ettiği izlenimini oluşturmaktadır. Her şeyden önce bu eserler, yönetimdeki bozuklukları tespit etmek ve önlem alınmasını sağlamak için yazıldıklarından olumsuzlukların öne çıkmasını tabii karşılamak lazımdır. Müellifler, umumî değerlendirme yapmaktan ziyade, devlet ve toplumun menfi tarafına bakmakta, bunları gördükçe de tedirginlikleri artmaktadır. Bu eserler, cephelerdeki hızlı ilerlemelerin yerini duraklamanın aldığı, sosyal nizamın sarsıldığı, Batı'daki yeni gelişmelerin Osmanlı'ya tesir etmeye başladığı ve sosyal psikolojiyi olumsuz etkilediği devirlerde yazılmıştır. Dolayısıyla, iki dönemi aynı ömrün içine sığdıran veya o devirlerin yakın şahidi olan insanların meselelere eleştirel ve “çöküş psikolojisi” içerisinde baktıkları, yaşadıklarının tesirinde fazlaca kaldıkları/kalabilecekleri göz ardı edilmemesi gereken bir durumdur.

İslahatnâmelerdeki gözlemlerin arşiv belgeleriyle doğrulanması meselesi de tartışmalıdır. Çünkü bu tartışmanın çözümü yaşanan her olayın kayıtlara intikali, kayıtlara geçen de günümüze ulaşması meselesinin cevabında gizlidir. Günümüzde mahkeme kayıtlarıyla tescil edilmiş rüşvet iddiaları ile gerçekte yaşananlar arasındaki oranın uyumu, bunların bir de, XXI. yüzyıl araştırmacılarına intikali üzerinde düşünülmesi, bu görüşü daha da tartışmalı hale getirmektedir. Şüphesiz bu eserlerdeki görüşlerin tartışılmaz doğru bilgiler olduğu anlamında bir iddiada bulunmak mümkün ve doğru değildir. Ama aynı kesinlikle tersini savunmak da gerçeklerle bağdaşmamaktadır. Bu açıdan eserlerin ihtiyatlı kullanılmaları gerektiği muhakkaktır. Bu ihtiyat payı, zihniyetleri ve meselelere hangi anlayış çerçevesinde yaklaştıklarıyla da ilgilidir. Nitekim Halil İnalçık “Osmanlı bürokrat düşünürleri”nin görüşlerinde “kuşkusuz büyük bir gerçek payı vardır. Modern tarih incelemeleri bu yorumları desteklemektedir” kanaatinindedir.⁶² İnalçık, bu Osmanlı düşünürlerinin, doğal olarak geleneksel devlet ve toplum felsefesi çerçevesinde yorum yaptıklarından, zaman zaman gerçek nedenleri göremediklerini ve değişikliklerin asıl anlamını kavrayamadıklarını da belirtmektedir. Nitekim, tımar sistemindeki değişim, divan-ı hümayunun tesirinin azalış nedenleri, iltizam sistemini doğuran sebepler bunlardan bazılarıdır. Dolayısıyla bu gibi konularda sonuçları, bozulmanın sebepleri gibi algıladıkları dikkati çekmektedir. Ancak yorumlarından ziyade

⁶² Halil İnalçık, “Osmanlı Tarihine Toplu Bakış”, *Osmanlı*, (ed.) Kemal Çiçek, Ankara, 1999, c. 1, s. 108.

değişimlerin algılanması, sistem ve topluma yansımalarının sonucuna yönelik gözlemlerinin önemli olduğunu da belirtmektedir.

Islahatnâmelerde tımar sistemi ve yeniçerilerle ilgili eleştiri ve ıslah önerilerinin ideolojik nedenlere dayandığı da ileri sürülmektedir. Bu genelleme araştırmacıları ciddi yanılgılara sevkedebilecek önemli bir yorum hatasıdır. Bu eserlerin değerlendirilmesinde yaşanan sıkıntılardan birisi de kavramların kullanılışındaki fonksiyonelliktir. Mesela bu eserlerdeki fikirler, çöküş teorilerinin öncüsü ve dayanağı gibi gösterilmektedir. Islahatçı düşünürlerin, inhitat ve ihtilal söylemleri etkili olmuş, bazı araştırmacılara dayanak oluşturmuştur. Bu çıkarımın haklı veya haksız nedenlerinin gözden geçirilmesi gerekmektedir.

Islahatçı düşünürlerin, altın çağ idealistleri veya kanun-ı kadîmden başka çözüm önerisinde bulunmadıkları fikri de değerlendirilmeye muhtaç görünmektedir. Her şeyden önce, “kânûn-ı kadîm fikrinin ıslahatnâme müellifleri ve Osmanlı münevveri açısından ihtiva ettiği anlam nedir?” sorusu cevaplandırılmadan böyle bir eleştirinin doğruluk derecesi tartışılmaya her zaman açıktır. Ayrıca, kanun-ı kadîm konusunda da hepsi müttefik değildir. Mesela, *Kitab-ı Mesâlih* müellifi bu fikri eleştirmekte, “Peygamber sözü müdür?” sorgulamasını rahatlıkla yapabilmektedir. Bazı müellifler, mesela Mustafa Âlî, kanun-ı kadîm uygulamasına birden fazla örnek göstermektedir. *Hırzû'l-mülûk* müellifi Yavuz Sultan Selim'i yeni uygulamalar başlattığı için övmektedir. Sadece XVII. yüzyıl yazarlarında değil, XVIII ve XIX. yüzyıl yazarları bile bu kavramı kullanmaya devam etmişlerdir.

Bu eserlerde reayaya ayrılan bölümlerden hareketle, halkın, vergi verdiği için ilgilenilen ve bu işlevinden dolayı önem verilen bir sınıf olarak görüldüğü ileri sürülmektedir. Bu görüş birkaç açıdan doğruyu yansıtmamaktadır. Bazı eserlerde reayaya ayrılan müstakil bölümler hacim itibariyle az yer tutarken bazılarında daha fazla yer tutmaktadır. Ancak, reaya bahsine ayrılan bölüme bakarak da böyle bir kanaati paylaşmak mümkün değildir.

Reaya ile ilgili bahislerin hacmine bakarak ulaşılan bu sonuçta her şeyden önce eserlerin yazılış gayesi ve hedef kitlesi dikkate alınmamaktadır. Islahatnâmeler, yönetenlerin yönetilenle ilişkisini düzenleme ve yöneticilerin yönetim anlayışını geliştirme amacındadır. Hedef kitlesi, yöneticilerdir. Konuları da genellikle merkez ve taşra teşkilatıdır. Zaten oralardaki uygulamalara yöneltilen eleştiriler ve çözüm önerileri toplumun her kesimi gibi halkı da içine almaktadır. Halkın sosyal ve iktisadî durumu ve bunun devlete yansımaları ve ifadesini *dâire-i adliye* formülünde bulan devlet-halk ilişkisi, bütün müelliflerin vurgu yaptığı bir konudur. Dolayısıyla ıslahatçı düşünürlerin, toplum meselelerinden çok yönetim meselelerini ele alma-

ları ve yönetimi ilgilendiren yönüyle reaya bahsine temas etmeleri, bu anlayışın ve amacın sonucudur. Bu eserlerin ruhunu bir taraftan devletin korunması anlayışı, diğer taraftan halkın korunması fikri meydana getirir. *Daire-i adliye* formülüne bir de bu açıdan bakmak farklı çıkarımlarda bulunmayı kolaylaştıracaktır.

Tarihteki örnekleri gibi felsefi derinliğe sahip olmadıkları belirtilen ıslahatnâmeler, iddia edildiğinin aksine, kuvvetli bir felsefi zemine dayanan, ancak yazılış gayeleri doğrultusunda pratik ve pragmatik tarafları öne çıkan eserlerdir. Kendilerini tarihteki örneklerinden ayıran en temel özelliklerinden birisi de, “uygulamalı siyaset düşüncesi” olarak nitelenen bu hususiyetleridir. Müelliflerin diğer eserleri incelendiği zaman, bu eserlerden çok daha zengin bir teorik birikime sahip oldukları gözlenmektedir. İslahatnâmelerde ise, amelî görüşü ve bürokratik tecrübeyi yansıtmayı esas almışlardır. Ayrıca kavramları kullanımlarından, verdikleri bilgilerden, devlet teşkilatına derin nüfuzları olduğu ve kuvvetli bir teorik-felsefi geleneğe dayandıkları anlaşılmaktadır.

İslahatnâmelerde, gelişmelerin muhtemel sonuçları üzerinde durularak, devlet ve toplumu yeniden yapılandırma önerilerinde bulunulmuştur. Bir anlamda ıslahatnâme yazarları, tarihi tecrübe ışığında kendi dönemlerini yorumlamış, toplumun normatif sisteminin hareket noktasını oluşturmaya çalışmışlardır.

İslahatnâmeler Osmanlı müesseseleri ve teşkilatı bakımından son derece önemlidir. Kendi dönemlerine kaynaklık ettikleri gibi, kendilerinden önceki dönemlerle ilgili olarak da önemli bilgiler vermekte, yaşadıkları devirlerin, tenkidî bakış açısıyla ele alınışını kolaylaştırmaktadırlar.

Osmanlı siyaset ve sosyal düşüncesinin tarihî temellerine de ışık tutan ıslahatnâmeler, Osmanlı yöneticilerinin kullandığı siyasî kavramları, bu kavramlara yükledikleri anlamları, kurumlara bakışlarını ve yönetim ilkelelerini tespitinde birinci derecede kaynaklık edecek muhtevaya sahiptir. Aynı zamanda Osmanlı yönetim meselelerine olduğu kadar, toplum meselelerine de ışık tutmakta, yönetici elitin sosyal meselelere bakış açısını da ortaya koymaktadır. “Osmanlı imparatorluğu yöneticilerinin nasıl bir sosyal değişme ve ıslahat fikri vardı?” sorusunun cevabı ilk elden bu tür eserlere dayanılarak verilebilir.

İslahatnâmelerdeki bilgilerin hepsi elbette tenkide tabi tutulmadan kabul edilecek kadar sağlam veriler değildir. İslahatçı düşünürlerin, gerçekçi tespitlerin yanında, geleneksel anlayışın tesirinde kaldıkları, dış gelişmeleri yeterince değerlendiremedikleri, buna mukabil iç gelişmelere yönelik tespitlerinin önemli bir kısmının modern araştırmacılarca da doğrulandı-

ğı, yaşadıklarının tesirinde fazlaca kaldıkları ve anlatımlarında abartı olduğu bir vakıadır. Beklentileri, istikballerine yönelik düşünceleri, rakip şahıslara karşıtlıkları, ele aldıkları konunun da tesiriyle menfi bir tablo çizdikleri, beklenti ve çıkarlarının, resmettikleri tablonun oluşumuna tesiri, dış meselelerin tesirini hesaba katmadıkları gibi ihtimaller dikkate alınmalıdır. Ancak bu yapılırken siyâsî, sosyal ve kültürel tarihimiz açısından son derece önemli olan, eğitilmiş insanların bakış açısıyla devrin çeşitli meselelerini takip, kavramları tespit, tenkidî bakış açısını yakalama imkânını sağlama ve benzeri özellikleri olan bu eserlerin kıymeti de göz ardı edilmemelidir. Değerlendirmelerde, yazarlarının içinde buldukları sosyal psikoloji, zihniyet yapıları, kullandıkları kavramlar, değerler dünyası ve kültürel ortamları dikkate alınmalı, kullandıkları ıstıhlara bugünkü anlamlar yüklenerek değerlendirme yapılmamalıdır. Ancak onların dünyasında ve zihin haritalarında yapılacak bir yolculuk, o devrin düşünce yapısının ve sosyal yaklaşımlarının kılcal damarlarını tespit imkânı sağlayabilir. İslahatnâmelerin, Osmanlı Devleti'nin yükselme ve olgunluk dönemlerinde oluşan aksaklıkların tespiti, bunların sebepleri ve çareleri konusunda o dönemlerin yazarları kadar bugünün aydınlarının da çok farklı görüş ve fikir ileri sürdüğü sosyal ve entelektüel tarihin önemli bir konusu olduğu unutulmamalıdır.

İslahatnâmeleri, bir yönüyle Osmanlı resmî ideolojisinin kaynakları olarak değerlendirmek de mümkündür. Kullandıkları kavramlar, kurumları yorumlayışları ve savundukları ilkelerin, ferman, adaletnâme ve benzeri resmî arşiv vesikalarındaki söylemlerle benzerlikler gösterdiği dikkat çekmektedir. Eserlerin devletin en üst kurum ve yöneticilerine takdimi, müelliflerin Osmanlı bürokratik ve ilmiye geleneği içerisinde yer alıp sistemi benimsemeleri, bazı ıslahatnâmelerin XVII. yüzyıl ıslahatlarına kaynaklık etmeleri de bunun bir başka göstergesidir. Bu eserlerdeki siyâsî ve sosyal söylemler bir anlamda resmî görüşün yansıması olarak yorumlanabilir.

İslahatnâmelerde, eleştiriler sisteme değil, sistemi yönetenlerdir. Bu eserlerde dile getirilen şikâyetler, mevcut kurum ve sistemden kaynaklanmamaktadır. Eleştirilen husus, yöneticilerin ahlâkî ve idarî problemleri, kuralları ihlalleri, uygulamaları ve liyakatsizlikleridir. Osmanlı ıslahatçı düşünürlerin yükledikleri misyon devrin siyaset düşüncesinin değerlendirilmesi açısından önemlidir. Bu eserlerde, yeni bir siyâsî anlayış veya yönetim türü tartışılmamış, kendi idarî ve sosyal kaygılarını gidermeyi hedefleyen, uygulamaya yönelik bir siyaset anlayışı savunulmuştur. Gelenekselleşmiş yönetim biçimi desteklenmiş, siyaset sanatının en iyi şekilde icrasına katkıda bulunulması hedeflenmiştir. Ağırlıklı olarak devletin bürokratik ihtiyaçlarına cevap verilmeye çalışılmıştır. Yeni bir siyâsî model arama arayışlarına, yönetim şekilleriyle ilgili olarak tarihî tartışmalara girilmemiştir.

Bunda müelliflerin mensubu oldukları geleneğin yanında, devrin ihtiyaçlarını algılayışları, toplum yapısı ve zihniyet yapıları etkili olmuştur. Ancak “uygulamalı siyaset düşüncesi” olarak yorumlanabilecek bir anlayış geliştirilmiştir. İbrahim Müteferrika'nın farklı yönetim şekillerini tarifi ise, bir alternatif arayışı olarak yorumlanmamakla birlikte, dikkat çekici ve istisnaî bir durumdur.

Osmanlı siyaset ve sosyal düşüncesinde, devletle toplum arasındaki uyum, halkın sosyal refahı, devletin muhafazası, iktidarın devam şartları, ülkede düzenin sağlanması, adaletin kurumsallaşması ve belirlenen ilkeler doğrultusunda müesseseleşme esas alınmıştır. İslâm siyaset düşüncesinin mirasçısı olmakla birlikte kadîm geleneğin birikimine sahip çıkmış, fikrî temellerinin oluşumunda temel siyaset felsefelerindeki evrensel ilkeler dikkate alınmıştır. Bu açıdan, kavramları, ilkeleri ve değerleriyle Osmanlı siyaset düşüncesinin, devletin kurulduğu ve hakim olduğu bölgelerdeki kadîm kültür ve medeniyetlerin birikiminin ürünü ve sentezi olduğu da söylenebilir.

Osmanlı yöneticilerinin, aydınlarının ve farklı meslek mensuplarının karşılaştıkları problemleri, devlet ve toplum meselelerini nasıl algıladıklarını, yorumlarını ve eğilimlerini tespit imkanı sağlayan ıslahatnâmelerde, siyasî, sosyal, idarî, iktisadî ve ahlâkî yapıdaki yozlaşma şiddetle tenkit edilmektedir. Devrin genel özelliklerine ve resmî vesikalarına bakıldığında, boyutları tartışılrsa da, tenkit edilen konuları haklı çıkaracak gelişmeler yaşandığı görülmektedir. Fazilet, şehadet, gaza, helal-haram, kanaatkârlık, liyakat, istişare, adalet, tasarruf, feragat, yardımlaşma gibi haslet ve kavramlar, XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, söylemlerdeki yerini, yaşam alanlarında ve icraatlarda etkinliğe dönüştürme avuntusuyla korur hale gelmiştir. İdarî ve sosyal bünyedeki çürüme, buhran ve yozlaşma sosyal psikolojiyi ve geleceğe ait ümitleri olumsuz etkileyecek bir boyuta ulaşmış, nesillerin geleceğini ipotek altına almıştır. Devlet artık geçmişi veya içinde bulunduğu zamanı değil geleceği tüketmeye başlamıştır.

Osmanlı siyasî düşünürlerine göre, kuruluş ve yükseliş dönemlerindeki bütünleştirici prensipler ve ilkeler, bu yüzyıllarda zayıflamıştır. İlme ve adalete dayanan anlayış terk edilmiştir. Güce ve patronaja, yani iltimas ve himayeye dayanan anlayış öne çıkmıştır. İç siyasette ve idarî yapıda meydana gelen boşluk, iç ve dış güç merkezlerinin üstünlüğünün etki alanının genişlemesine neden olmuştur. Bu eserlerde sosyal, siyasal, kültürel ve ekonomik sistemin etkinlik derecesi ile idarecilerin ahlâkî yapıları ve liyakatları arasında gerçekçi bir bağ kurularak bu eksikliğin sonuçlarına dikkat çekilmiştir.

Sebeup-sonuç ilişkisiyle ilgili yorumları tartışılabilir, ıslahatçı yazarların gözlemleri kayda değerdir. Bu eserlerde, Osmanlılarda meydana gelen gelişmeler, idarî, siyasî, sosyal ve ahlâkî açıdan ele alınmış, çözümler de bu çerçevede üretilmiştir. Gözlemler, onları geleneksel değerler ve düşünce yapısı çerçevesinde bile olsa bir siyasal ve sosyal ahlâk söylemi inşasına yöneltmiştir. Söylemlerini kavramlaştırma, kurgulamada, tarihî, iktisadî, sosyal, psikolojik, dinî ve ahlâkî temele oturtmada başarılı bir kavramsal çerçeve çizmişlerdir.

Bu söylemin temel kavramları, *nizâm-ı âlem*, *erkân-ı erbaa*, *kanun-ı kadîm*, *daire-i adliye*, *dîn ü devlet*dir. Kurumları, saltanat, sadaret, ilmiye, ordu, reaya, hazine, ve divan-ı hümayundur. İlkeleri ise, liyakat, istişare, adâlet ve denetimdir. Söylemin merkezinde yer alan *nizâm-ı âlem*, yani Osmanlı toplumuna mensup herkesin adaletle ve birbiriyle uyum içerisinde yönetilmesi, bu değerlerin yaygınlaştırılması gaye ve devletin temel fonksiyonu olarak belirlenmiştir. Bu gayenin tahakkuku için, *daire-i adliye* doğrultusunda *erkân-ı erbaa* arasındaki uyumun sağlanması, liyakat sistemi çerçevesinde de kanun-ı kadîm veya bu anlayışa uygun yeni düzenlemeler yapılması görüşü benimsenmiştir. Toplumu güçlü kılan “fazilet”lerin; ahlâkî ve dinî değerlerin ihyası önerilmiştir.

Osmanlı siyaset düşüncesinde tebaanın büyük bir önemi vardır. Padişah, yönetimi altındakileri Allah’ın emaneti olarak görmek ve her kim olursa olsun adaletle muamele etmek zorundadır. Çünkü saltanatın icrası halkla, iktidarın muhafazası da adaletle mümkündür. Islahatnâmelerde, adalet mekanizmasına dönüşen bir güç anlayışı değil, güce dönüşen adalet tasavvuru savunulmuştur. İktidarın devamı ve varlık nedeni nasıl halk olarak algılanmışsa, halkın devamlılığı da güçlü bir saltanat teorisiyle açıklanmıştır.

Devlet ve devlet harcamaları üzerinde önemle durulmakta, devletin sağladığı adalet ve güvenlik ortamının, üretimi dolayısıyla da iktisadî hayatı canlandıracağı, sosyal refah düzeyini ve devlet gelirlerini yükselteceği savunulmuştur. Hazinenin, halkın durumunu düzeltici ve üretimi canlandırıcı faaliyetlerle güçleneceği ileri sürülmüştür.

Osmanlı aydın ve bürokratlarının yaşadıkları çağı yorumlamalarında, geleceğe yönelik önerilerinde, siyasal, ekonomik ve toplumsal gelişmeleri değerlendirmelerinde, kanun anlayışları ile Osmanlı ülkü ve uygulamalarını koruma duyguları önemli bir yer tutmaktadır. Islahatnâmelerde sistemin işleyişi de, ideal olarak, liyakata ve düzenliliğe dayandırılmaktadır. Devlete son derece kapsamlı ve teferruatlı görev ve sorumluluklar yüklenmektedir. Dinî ve ahlâkî değerler merkeze yerleştirilmekte, siyasî ve sosyal hayata tesirleri açısından ele alınmaktadır.

Osmanlı siyasî düşünürlerinin, değişimi bütün boyutları ve gerçek nedenleriyle kavradıkları, sebep sonuç ilişkisini her konuda sağlıklı yorumladıkları söylenemez. Mesela, tımar sisteminin ihmali askerî, iktisadî ve sosyal yapıyı derinden etkileyen nedenlerin en önemlilerinden birisi olarak gösterilmiş ve iltizam sistemi eleştirilmiştir. Çünkü klasik Osmanlı sisteminde tımar, toprağı kiraya veren devlet, kiralayan sipahi ve işleyen halkın ortak menfaat ve ilişkisini temsil etmektedir. Üretim biçimi, sosyal düzen, askerî ve malî dengeyi sağlamaktadır. Tımar sistemindeki değişim klasik Osmanlı sistemini derinden etkilemiş, ıslahatçı yazarlar da bu konu üzerinde ısrarla durmuşlar fakat bu değişimi gerçek vecheleriyle tam kavrayamayan, sonuçları sebep olarak algılayanlar olmuştur. Ancak sistemin ihyası konusunda hepsi aynı beklenti içinde değildir.

Nitekim, tımar sisteminin en kuvvetli savunucusu Koçi Bey, sistemin eski gücüne kavuşmasının mümkün olmadığını farkındadır. Katip Çelebi, Defterdar Sarı Mehmet Paşa, Nahîfi gibi ıslahatnâme yazarları da konunun üzerine gitmemişlerdir. Bu tavrı, zamanla olayın gerçek nedenlerinin anlaşılması şeklinde yorumlamak da mümkündür. İslahatnâme yazarlarının iltizam sisteminin uygulanişından doğan sonuçlara eleştirileri ise tarihî vakıalara uygundur. Bu noktada, uygulamalarla ilgili gözlemleri ile, fazilet, helal-haram, kanaat, bidat, manevî kazanç ve kayıplar gibi moral değer kavramları; idarî ve inzibatî tedbirleri gündeme getiren siyasî ve ahlâkî söylemleri daha dikkat çekici ve önemlidir.

Yeniçeri Ocağındaki asker sayısının artırılması, devşirme kurallarının, ocak kanunlarının ihlali, halkın askere alınması, askerî yapıdaki değişimin sosyal dengenin bozulmasında önemli bir etken olarak değerlendirilmesi gibi konular ıslahatnâmelerde eleştirilmiştir. Ordunun yapısındaki bazı değişimler, gençlerin askere alınması ve düzenli ordu mevcudunun artırılması, savaşların uzaması ve dünya ölçeğinde değişen savaş ve ordu sistemi ile ilgilidir. Asker sayısının artma nedenlerinden birisi iç ve dış gelişmelerin sonucudur. Ancak eğitimin disiplin ve kontrol altına alınmaması ve ordunun devlet içinde devlet görünümünü kazanması gibi eleştiriler ise doğrudur. Halkın silah altına alınması sosyoekonomik yapıyı olumsuz etkilemiş, karaborsacılık ve kıtlık başgöstermiş, fiyatlar yükselmiştir. Silah altına alınan gençler terhis edildikten sonra, rençberlik yapamadıklarından celâfililiği tercih etmişlerdir. Bu isyanların yaygınlaşması, kırsal alanlarda ve köylerde tenhalaşmalara, göçlere ve üretimin zayıflamasına neden olmuştur. İslahatnâmelerde net çizgilerle resmedilen bu tablo için ileri sürülen görüş, ocağın eski kurallarının uygulanması, asker sayısının azaltılması, halkın askere alınmaması, klasik sipahi sisteminin ihyası gibi önerilerin yanında ahlâkî

söylemler ve moral değerlerin savunulmasıdır. Ordudaki başıbozukluğa ve başarısızlığa yönelik eleştiriler doğru olmakla birlikte, öneriler ihtiyaca tam cevap vermekten uzaktır. Yeni bir askerî yapılanmayı başarıyla sürdüren ve kendi aralarında entegre faaliyetlere girişen Avrupa ülkelerinin orduları karşısında Osmanlı idarecilerinin yeni bir askerî yapılanmaya ve tımar sisteminde değişikliğe gitmeleri zaruridir. Bunun ilk farkına varan Hasan Kafi'dir. Katip Çelebi de, sosyal yapıya menfi tesir edeceği endişesiyle sayının azaltılmasını değil kalitenin artırılmasını istemektedir. İbrahim Müteferrika ise çok daha ileri giderek, *Nizam-ı Cedid* kavramını kullanmakta ve yeni bir askerî yapılanma önermektedir. Mevcut değişimi gerektiren zarurî nedenleri tahlil edemeyen ıslahatnâme yazarlarının önemli bir kısmı ise, ordunun siyasî yapıya müdahale etmemesi, ülkenin savunma ve güvenlik işleriyle ilgilenmesi, askerlikten başka bir uğraş alanına girmemesi gibi önerileriyle, fazilet, feragat, kanaatkarlık, şehadet, şecaat, gaza, moral değerleri koruma ve ilahi rıza üzerine oturun bir ahlâkî söylem geliştirmişlerdir. Her devir için önemli/geçerli bu ilke ve moral değerleri dönemin ihtiyaçlarıyla uyumlu bir ıslahat programı üzerine bina edemeyişleri ise eksiklidir.

Islahatnâme yazarları iç meselelerde yer yer güncel rapor özelliği kazanan eserlerinde, dış dünyadaki gelişmelerden ve bunların Osmanlılara tesirinden söz etmemektedir. İbrahim Müteferrika'nın coğrafi keşiflerden 200 sene sonra yazılan eseri dışındaki ıslahatnâmelerde bile bu konudan bahis yoktur. Yine teknolojik gelişmeler, Avrupa'daki para hareketleri, nüfus artışındaki anormal hareketlenme, bunların Osmanlılara tesirleri ve alınması gereken tedbirler bu eserlerde değerlendirilmemiştir. Halbuki kroniklerde, fermanlarda, arşiv belgelerinde bu konularla Osmanlı yönetiminin yakından ilgilendiği görülmektedir. Şaşırtıcı olan, yöneticilerin tesirlerini önlenmeye çalıştığı bu gelişmelerden, siyasî ve sosyal statüleri nedeniyle habersiz kalmaları imkansız olan mezkur yazarların, Osmanlılara tesir oranı tartışmalı da olsa, bu olayları dikkate almamalarıdır. Bazı müelliflerin narh, paranın değerinin korunması gibi meselelerdeki yaklaşımlarından da bu gelişmelerden haberdar oldukları izlenimi edinilmektedir. Bu hükümden istisna olan sadece Hasan Kafi ve İbrahim Müteferrika'dır. Onlar özellikle askerî teknolojiye dikkat çekmiş ve tedbir alınmasını istemiştir. Yorumu muhtaç olan bu durumun izahında, bizce en önemli neden, iç meselelere eğilmeleri, geleneksel yaklaşımlarla problemlere çözüm bulmaya çalışmaları, farklılık şuuru ve özgüvenin yanında, ağırlıklı olarak temel ilkelerin uygulanması durumunda olumsuzlukların önleneneğine inanmalarıdır.

Osmanlı düşünürleri fikrî düzeyde kendi geçmişlerini taklit etmeyi tercih etmiştir. Bu bilinçli bir tercihtir. "Farklılık şuuru"na sahip, kendisini

merkez oturtan ve yeterli gören bir anlayışın yansımasıdır. Sorunları tanımlamada *ihtilâl*, *inhitât*, *tegayyür* ve *fesat* gibi terimleri tercihlerinde de bu psikolojinin ve sistemde bunalıma neden olan değişim ve gelişmeleri bid'at olarak yorumlayan geleneğin etkisi vardır. İslahatnâme yazarları olayları devletin sahibi ve koruyucusu sıfatıyla değerlendirmiş, meselelere taraf olarak yaklaşmışlardır. Onlara göre sistemin tabii akışının uyum ve ahengini bozan her gelişme, gayenin tahakkukuna yani nizâm-ı âleme engeldir. Bu açıdan sorumluluğunu üstlendiği görevin gerektirdiği liyakata sahip olmayan alt düzeyde bir bürokratin basit bir hatası ile en üst bürokratik mevkide bulunan kimsenin suistimal veya ihmali aynı kavramlarla yorumlanmıştır.

Önerilerin hayata geçirilmesinde iki farklı metot dikkat çekmektedir: Birincisi, idarî ve inzibatî yolların kullanılmasıdır. Bu kararlara uyma konusunda, kendi köyünü terk edenler dahil olmak üzere halkın da icbar edileceği fikri savunulmuştur. İkincisi de, gönül hoşnutluğu ve gönül birliğinin teminidir. Katip Çelebi çeşitli toplum kesimleri arasında gönül birliğinin tesisini, içinde bulunulan durumdan kurtulmanın temel çözümlerinden birisi olarak değerlendirmektedir. Aynı yazar idarî tedbirlerin en şiddetli savunucusu kimliğine de sahiptir. Mustafa Naîmâ da, gönül hoşnutluğunu sağlanmasını, ıslahat önerilerinin gerçekleşmesinde geçerli bir yöntem olarak sunmaktadır İbrahim Müteferrika ise ıslahatların tavandan tabana idarî/inzibatî bir anlayışla yayılmasına karşıdır. O bilgilendirilmeleri/önemsenmeleri durumunda halkın ikna olacağını ve ıslahatların malî ihtiyaçlarını karşılayacaklarını savunur.

İslahat fikrinde yöntem olarak idarî yaptırımların benimsenmesi ve inzibatî yöntemlere müracaat edilmesinin temel nedeni, bozulmanın idarî kadrolarda başladığı düşüncesi ve sosyal-siyaset tedbirlerinin mahiyetinin de idarî olmasıdır. Ayrıca, merkezi ve bürokratik yapıda meydana gelen aksamlar ve çözümleri konusunda kapsamlı bir rapor özelliği taşıyan bu eserlerde, ıslahatlarda halkın ne düşündüğü veya rolü sözkonusu edilmektedir. Bir anlamda halk, planlanan ıslahat projesinde, kendisine biçilen rolü oynamakla mükelleftir. Tepeden tabana yönelik bir şekillendirme ve yapılandırma fikri öne çıkmaktadır.

Osmanlı klasik sistemindeki sarsılmalara çözüm arayışları, devlet ve toplumu yeniden yapılandırma çalışmalarında istenen sonuç alınamamıştır. İslahatnâmeler, 400 yıllık değişim tarihimizde, öncü arayışların, yerli bakış açılarının, tarihi güncelleştirmenin ve sosyolojik bir yaklaşımla yorumlamanın örnekleridir. XVIII. Yüzyılın başında “geleneççi yorumlar” yetersiz görülmeğe başlanmış, “dışarı”daki yapılanmalar, değişim projeleri-

nin merkezine oturtulmaya çalışılmıştır. İnceleme konusu olan eserlerde, bir anlamda, bu noktaya gelişin önlenmesi ve Osmanlı toplumunun kendi moral değerleriyle eski güçlerine kavuşması hedeflenmiştir. Bu noktaya geliş sürecini, “Kanun-ı Kadîmden Nizâm-ı Cedîde” şeklinde yorumlamak mümkündür. Bu gelişme, tesirleri açısından günümüzü yakından ilgilendiren ve yaklaşık 200 yıl devam eden bir süreçte gerçekleşmiştir. İlk defa İbrahim Müteferrika tarafından 1730’da kullanılan *nizâm-ı cedid* kavramına kadar, Osmanlı aydın ve bürokratlarının gelişmeler karşısında ileri sürdükleri kavram *kânûn-ı kadîmdir*. Bu kavram Osmanlı siyasî sisteminde, temel olarak bir dünya görüşünü, klasik Osmanlı sistemini ve geleneğini ifade etmektedir. İslahatnâme yazarları için meçhul bir gelecek ve muhtevası belirsiz bir söylem değil, hakikattir. Bilakis bilinen ve tecrübe edilmiş bir geçmiş, tesis edilmiş bir gelenektir. Siyasî, sosyal, iktisadî, idarî ve fikrî bütünlüğünü ve uyumunu tesis etmiş bir toplum ve siyaset tasavvurudur. Nizâm-ı cedid ise, “yabancı ve düşman”, aynı zamanda “meçhul” ve bünyeye uyması tartışmalı bir gelecektir. Bu geçiş, bir anlamda iç ve dış dünyadaki gelişmelerin zarurî neticesi olarak değerlendirilirken, diğer taraftan Osmanlı sosyal psikolojisinde, kendi sistemlerine bakıştaki değişim ve tereddüdü ifade etmektedir.

XXI. Yüzyıla girdiğimiz bugünlerde idarî, fikrî ve sosyal hayatımızda yoğun şekilde devam eden değişim tartışmaları ve çatışmalarının tarihî temellerini, Osmanlı coğrafyası ve dünyadaki gelişmeler doğrultusunda, XVI. yüzyılda aramak gerekmektedir. Bu sürecin yeniden kritik edilerek, önyargılardan uzak bir şekilde değerlendirilmesi bugünkü arayışların daha sağlıklı bir zeminde gelişmesini kolaylaştıracaktır. Dünü bugüne taşıyarak, güncelleştirmek, 400 yıllık bir arayışı ve oluşan literatürü dikkate almak, yeni bir sosyal ve siyasî ahlâk inşasına önemli katkılarda bulunacaktır.

Bu eserler, tenkit ve önerileriyle tarihî birer malzeme olmaktan çıkıp, günümüz sosyal ve siyasî tartışmalarına da katkıda bulunacak mahiyettedir. Diğer taraftan müelliflerinin entelektüel kimlikleri, gözlem kabiliyetleri, yorumları ve yönetim geleneği içerisindeki tecrübelerinden dolayı, bazı sosyal ve siyasî meselelerimizin tarihî izlerini sürmemize kolaylık sağlaması itibarıyla de, tarihî malzeme olmanın ötesine geçmekte ve güncellik kazanmaktadır.

İslahatnâmelerde, eleştiri konusu olan siyasî ve sosyal meselelerin önemli bir kısmı günümüzde de tartışılmaktadır. İnşa edilmek istenen siyasal ve sosyal ahlâk söylemleri arasında, ilke olarak, ciddi benzerlikler bulunmaktadır. Belirli kavram ve kurumlar, günümüz kavram ve kurumlarıyla-

la yer değiştirse, bu eserlerin, şaşırtıcı şekilde güncel bir rapor hüviyeti kazandığı görülecektir. Mesela otorite boşluğu, sorumluluğu üstlenecek, liyakat ve iktidar sahibi, farklı fikir ve tecrübelerine önem veren, çeşitli odakların tesirinde kalmayan, dürüst, kanaatkâr, cesur, tecrübeli, fedakâr, makam ve mevkiini koruma uğruna haksızlıklara boyun bükmeyecek yöneticilere duyulan ihtiyaç, rüşvetin yaygınlaşması, hatta *hediye* adı altında kurumlaşması, memur sayısındaki fazlalık, bürokratik işlemlerin halkı mağdur etmesi, adaleti geciktirmesi, devlet görevlerinde patronaj sisteminin etkin rol oynaması, *faziletin* lügatlara mahsus bir kavram olarak algılanması, yargının bağımsızlığını, çözüm bulma ve hakem olma özelliğini kaybetmesi, adalet duygusunun yok olması, haksızlıkların, zulmün, sosyal sınıflar arasındaki uçurumların, iç borçlanmanın, israfın, vergilerin, işsizliğin sosyal dengeyi alt üst edecek derecede artması, fiyatların yükselmesi, devlet arazilerinin ve gelirlerinin dar bir çevre tarafından suistimal edilmesi, liyakata önem verilmemesi, üretimin düşmesi, kamu hizmetinin aksaması, bürokrasinin bozulması, devletin bürokratik devlet görüntüsü kazanması, iktisâdî yapının çökmesi, köylünün ağır borç yükü ve tefecilerin baskılarından bunalıp, topraklarını terk etmesi, ekonomik ve güvenlik problemlerinden dolayı köylerin boşalması, bazı sahalarda yeterli eleman bulunamazken bazılarında fazla olması, sosyal güvenlik kurumlarının zayıflaması, fakirin fakirleşmesine karşılık zengin zenginleşmesi, türedi zenginlerin ortaya çıkması, servet kaynaklarının tartışılır hale gelmesi, lüks, sefahat ve gösterişin tavandan tabana yayılması, enflasyon hareketlerin ileri boyutlara ulaşması, eğitim kalitesinin düşmesi, ilmiye mensuplarının yetersizliği, ilim ve yargı mensuplarının, kitaplarını satacak kadar ciddi iktisâdî sıkıntı içinde olması, devlet teamül ve geleneklerinin yok sayılması, gerekli düzenlemelerin vaktinde yapılamaması, tedbirlerin alınamaması, ordunun siyasî ve idarî yapıya tesiri, kamu görevlilerine “devletlüler”in ve güç sahiplerinin müdahalesi, yetişmiş personel sıkıntısı, özelleştirmelere karşı takılan tavır, işinin ehli ve dürüst memurların görevlerinden alınması, atamalarda istikrarsızlık, keyfi yaptırımlar, bazı çıkar çevrelerinin ıslahatları önlemesi gibi ayrıntıya inildikçe artabilecek pek çok konu ıslahatnâmelerde ele alınmış, devlet nizamının, kamu düzeninin, sosyal dengenin bozulmasının başlıca nedenleri sayılmıştır. Bunlar, “dün bugündür, bugün de dün” veya “tarih tekerrürdür” dedirtecek benzerliklerdir. Olaylar aynıyla tekerrür etmese de, gelecek nesillere gündemdeki sıcaklığını yansıtacak kadar resmî vesikalar ve söylemlerde yer alamasa da, günümüzdeki şikayet konularıyla ıslahatnâme yazarlarının görüşleri arasındaki paralellikler dikkat çekicidir.

“Bozulma” karşısında inşa edilen siyasal ve sosyal ahlâk söylemleri ile günümüz söylemleri arasında da ilkesel bir uyum gözlenmektedir. Gündeme getirilen Fazilet anlayışının yaygınlaştırılması, ahlâkî değerlerin muhafazası, istişareye, uzmanlaşmaya ehliyet ve liyakata önem verilmesi, patronaja son verilmesi, adalet duygusunun sağlanması, bürokrasinin hantallıktan kurtarılması, üretimin artırılması, vergilerin azaltılması, eğitim kalitesinin yükseltilmesi, suistimallerin önlenmesi, kanaatkâr olunması, tasarrufla riayet edilmesi gibi ilkeler ve değerler XXI. yüzyıl Türkiye’sinde de önem verilen, savunulan ve itibar kazandıran hususlardır. Islahat fikrinin idarî, siyasî ve sosyal açılardan gündeme getirilmesi de, günümüz değişim projeleri ve kuşattığı alan itibariyle benzerlikler taşımaktadır.

Bu eserler, Osmanlı tarihinin aydınlatılmasına önemli katkıların yanında, Türkiye’deki siyasî ve sosyal değişim tartışmalarının, ıslahatçılık ve reform geleneğinin tarihî temellerini aydınlatacak, günümüzde de, sosyal bünyeye uygun bir siyasal ve sosyal ahlâk söyleminin inşasında istifade edilecek mahiyettedir.

BİBLİYOGRAFYA

- Aktan, Coşkun Can, “Politikada Liyakat Üzerine Kutadgu Bilig Ve Koçi Bey Risalesi’nden Öğreneceklerimiz”, *Yeni Türkiye*, Ankara, 1997, sy. 14, s. 1389-1392.
- Akün, Ömer Faruk, “Koçi Bey”, *DİA*, C. 26, s. 143-148.
- Akyılmaz, Gül, “Osmanlı Devleti’nde Reâyâ Kavramı Ve Devlet-Reâyâ İlişkileri”, *Osmanlı*, Kemal Çiçek (ed.), Ankara, 1999, C. IV, s. 40-56.
- Akyüz, Vecdi, *Osmanlıda Din Devlet İlişkileri*, İstanbul, 1999.
- Ali b. Mecdüddin eş-Şahrudi, Musannifek, *Tuhfetü'l-vüzera*, Mustafa Çiçekler (haz.), İstanbul 2002, (basılmamıştır).
- Alkan, Ahmet Turan, “Nizâm-ı Âlem”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, İstanbul, 1996, s. 260.
- Anay, Harun, “Celaledin Devvânî Hayatı Eserleri Ahlak ve Siyaset Düşüncesi”, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1994.
- Arslan, Mahmut, “Eski İran Devlet Geleneği ve Siyasetnâmeler”, *İstanbul, Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Dergisi*, İstanbul, 1989, sy. 1, s. 231-262.
- Arslan, Mahmut, *Kutadgu Bilig’deki Toplum ve Devlet Anlayışı*, İstanbul, 1987.
- Arslantürk, Zeki, *Naîmâ’ya Göre XVII. Yüzyıl Osmanlı Toplum Yapısı*, İstanbul, 1997.
- Aruçi, Muhammed, “Hasan Kâfi”, *DİA*, c. 16, s. 326-329.
- Atik, Kayhan, “XVII. Yüzyıl Osmanlı Aydınlarına Göre İlmiye Teşkilatındaki Çözümeye İlişkin Tespit ve Teklifler”, *Türkler*, Hasan Celal Güzel (ed.), Ankara, 2002, c. 11, s. 45-51.

- Atmaca, Veli, "Hadisleri Bakımından Siyâsetnâmeler ve Ebu'necib'in Ennehcü'l Meslûk fî Siyâseti'l-Mülûk'u", Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 1993.
- Avcılar, Suna Başak, "Osmanlı Tabakalaşma Sistemine İlişkin Görüşler Üzerine Bir Değerlendirme", *Osmanlı*, Kemal Çiçek (ed.), Ankara, 1999, c. 2, s. 55-68.
- Aykut, Nezihî, "Hasan Beyzade Ahmet Paşa", *DİA*, c. 16, s. 363-364.
- Aynî Ali Efendi, *Kavânîn-i Âl-i Osmânî der Hülâsa-i Mezâmin-i Defter-i Dîvan*, Tayyip Gökbilgin (haz.), İstanbul, 1979.
- Aziz Efendi, *Kânunnâme-i Sultânî li Aziz Efendi, On Yedinci Yüzyılda Bir Osmanlı Devlet Adamının İslahat Teklifleri*, Rhoads Murphey (haz.), Harvard, 1985.
- Baysun, M. Cavid, "Naîma", *İA*, c. 9, s. 44-49.
- Berkes, Niyazi, "İlk Türk Matbaası Kurucusunun Dini ve Fikri Kimliği", *Belleten*, Ankara, 1962, c. XXVI, sy. 104, s. 723-733.
- Bilgin, Azmi, "İlk Osmanlı Siyâsetnâmelerinden Enîsü'l-Celîs", *IX. Milli Türkoloji Kongresi*, İstanbul, 15-19 Eylül 1997.
- Bosworth, C. E., "Nasîhat al-Mulûk" *Eİ2*, c. VII, s. 984-988.
- Canikli Ali Paşa, *Tedâbirü'l-gazavât*, Yücel Özkaya (haz.), *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, Ankara, 1969, sy. 12-13, s. 119-173.
- Cezar, Yavuz, "Osmanlı Aydını Süleyman Penah Efendi'nin Sosyal, Ekonomik ve Mali Konulardaki Görüş ve Önerileri", *Toplum ve Bilim*, İstanbul, 1988, sy. 42, s. 111-132.
- Çelebioğlu, Amil, "Kâbus-name Tercümesi Muradname'ye Dair", *Türk Kültürü*, Ankara, 1978, c. XVI, sy. 192, s. 719-728.
- Çiçek, Kemal, "Osmanlı Yönetim Yapısında Yozlaşma ve Siyâsetnâmeler", *Türkiye'de Yönetim Geleneği*, Davut Dursun vd. (ed.), İstanbul, 1988, s. 31-60.
- Çiçek, Kemal, "Siyâsetnâme Kültürümüze göre Siyasetteki Yozlaşma ve İdeal Siyaset", *Yeni Türkiye*, Ankara, 1997, sy. 14, s. 1384-1388.
- Davutoğlu, Ahmet, "Devlet", *DİA*, c. 9, s. 234-240.
- Davutoğlu, Ahmet, "Tarih idraki oluşumunda metodolojinin rolü: Medeniyetlerarası etkileşim açısından dünya tarihi ve Osmanlı", *Dîvân İlmî Araştırmalar*, İstanbul, 1999, sy. 7, s. 1-63.
- Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Devlet Adamlarına Öğütler (Nesayihü'l-vüzerâ ve'l-ümera)*, Hüseyin Ragıp Uğural (haz.), Ankara, 1987.
- Deniz, Gürbüz, "Son Dönem Bir Osmanlı Aydını Bursalı Mehmed Tahir Bey ve "Siyasete Yönelik İslami Eserler" Adlı Risalesi", *İslami Araştırmalar*, Ankara, 1999, c. XII, sy. 1, s.164-197.
- Deryan, Hayriye, "Hâb-nâme-i Veysi", Mezuniyet Tezi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul, 1961, Türkiyat Enstitüsü nr. 571.
- Dinçer, Ömer, "Çağdaş Yönetim düşüncesi Açısından Koçi Bey Risaleleri", *İlim ve Sanat*, İstanbul, 1992, sy. 31, s. 43-49.
- Dursun, Davud, "Osmanlı Sultanlık Rejimi Üzerine Notlar", *Çerçeve*, İstanbul, 2000, sy. 25, s. 27-39.
- Düzen, İbrahim, "Muhammed b. Gazi al-Malatyavi ve Eseri Ravzat al-Ukul", Doçentlik Tezi, Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, Erzurum, 1978.

- Eğri, Sadettin, "Gelibolulu Âli'nin "Nushatüs-Selâtin" adlı Eserindeki Rüşvetle İlgili Değerlendirmeler", *Tarih ve Toplum*, İstanbul, 1999, sy. 181, s. 52-54.
- Erdem, Hüsameddin, "Osmanlı'da Ahlak ve Bazı Ahlak Risaleleri", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Konya, 2000, sy. 10, s. 25-64.
- Ergen, Nevin Güngör, "Siyâsetnâmelerimizde Çizilen "Devlet Adamı" Portresinin Temel Özellikleri", *Bilgi*, Ankara, 1999, sy. 8, s. 27-47.
- Ergene Boğaç, "Osmanlı'da Adalet Söylemi Üzerine Uzunca Bir Not", *Mürekkep*, Ankara, 1998, sy. 10-11, s. 206-215.
- Ergene Boğaç, A., "On Ottoman justice: interpretations in conflict (1600-1800)", *Islamic Law and Society*, Leiden: Brill, 2001, c. 8, sy. 1, s. 52-87.
- Faroqhi, Suraiya, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla*, İstanbul, 1998.
- Fındıkoğlu, Ziyaeddin Fahri, *İçtimaiyyât*, İstanbul, 1947.
- Fleischer, Cornell H., *Tarihçi Mustafa Âli Bir Osmanlı Aydın ve Bürokrati*, çev. Ayla Ortaç, İstanbul, 1996.
- Fleischer, Cornell H., "From Şehzade Korkud To Mustafa Âli: Cultural Origins Of The Ottoman Nasihatname", *Congress on the Social and Economic History of Turkey*, Hieth W. Lowry vd. (ed.), İstanbul: İSİS Pres, 1990.
- Fleischer, Cornell H., "Royal Authority, Dynastic Cylism and "İbn Haldunism" in Sixteenth Century Ottoman Letters", *Journal of Asian and African Studies*, 1983, c. XVIII, sy. 3-4, s. 198-220.
- Fodor, Pal, "Stade and Society, Crisis and Reform in 15th-17th Century Ottoman Mirror For Princes", *Acta Orientalia Academia Scientiarum Hung Tomus*, Budapeşte, 1986, c. XL, sy. 2-7, s. 217-240.
- Gökbilgin, Tayyip, "XVII. Asırda, Osmanlı Devleti'nde Islahat İhtiyaç ve Temayülleri ve Kâtip Çelebi", *Kâtip Çelebi Hayatı ve Eserleri Hakkında İncelemeler*, Ankara, 1985, s. 196-220.
- Gökbilgin, Tayyip, "Devlet Adamları Vasıfları ve Tarihimizde Bazı Bilgili Devlet Adamları", *İstanbul Üniversitesi İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, sy. 4, s. 18-20.
- Gökbilgin, Tayyip, "Lütfi Paşa", *İA*, c. 7, s. 96-101.
- Gökyay, Orhan Şaik, "Düstûrul-amel", *DİA*, c. 10, s. 50-51.
- Gökyay, Orhan Şaik, "Katip Çelebi", *DİA*, c. 25, s. 36-40.
- Gökyay, Orhan Şaik, "Nasihatü's-selâtin", *Tarih ve Toplum*, İstanbul, 1995, c. IV, s. 134-140.
- Görgün, Tahsin, "Osmanlı'da Nizam-ı Alem Fikri ve Kaynakları Üzerine Bazı Gözlemler", *İslami Araştırmalar*, Ankara, 2000, c. 13, sy. 2, s. 180-188.
- Haarmann, Ulrich, "The Plight Of the Self-Appointed Genius-Mustafa 'Ali", *Arabica*, 1991, c. XXXVIII, sy. 1, s. 72-86.
- Hadj, Rifa'at Abou-El, *Modern Devletin Doğası 16. Yüzyıldan 18. Yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu*, çev. Oktay Özel ve Canay Şahin, Ankara, 2000.
- Hadj, Rifa'at Abou-El, "Fitnah, huruc ala al-sultan and nasihat, political struggle and social conflict in Ottoman society, 1560s-1770s", *Actes du VI Symposium du comité International d'etudes pre-ottomanes et Ottomanes*, İstanbul, 1987.

- Hadj, Rifa'at Abou-El, "The Ottoman Nasihatname as a Discourse Over "Morality", *Robert Mantran etudes Reunies et presentees* par, Abduljelil Temimi (ed.), Zaghoan, 1988, s. 17-30.
- Hasan Kafi el-Akhisari, *Usûlü'l-hikem fi Nizâmi'l-âlem*, Mehmed İpşirli (haz.), *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, İstanbul, 1981, sy. 11, s. 239-278
- Hathaway, Jane, "Problems of Periodization in Ottoman History: The Fifteenth through the Eighteenth Centuries", *The Turkish Studies Association*, Fall 1996, c. XX, sy. 2, s. 25-31.
- Heffening, "Tedbir", *İA*, c. 12/1, s. 108-109.
- Heper, Metin, "Osmanlı-Türk Bürokratik Kurumlaşması-I Patrimonyalizm", *Türk Kamu Bürokrasisinde Gelenekçilik ve Modernleşme Siyaset Sosyolojisi Açısından Bir İnceleme*, İstanbul, 1997, s. 54-71.
- Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhîsü'l-beyân Fi Kavânîn-i Âli Osman*, Sevim İlgürel (haz.), Ankara, 1998.
- Hirzül-Mülûk*, Hazırlayan Yaşar Yücel, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Kaynaklar*, Ankara, 1988.
- Hovard, Douglas A., "Ottoman Historiography and the Literature of "Decline" of the Sixteenth and Seventeenth Centuries", *Journal of Asian History*, 1988, c. XXII, sy. 1, s. 52-77.
- İbrahim Mütefferika, *Usûlü'l-hikem Fi Nizâmi'l-ümem*, Adil Şen (haz.), Ankara, 1995.
- İlgürel, Mücteba, "Hüseyin Efendi (Hezarfen)", *DİA*, c. 18, s. 544-546.
- İnalcık, Halil, "Adaletnâmeler", *Belgeler*, Ankara, 1967, c. II, sy. 3-4, s. 49-145.
- İnalcık, Halil, "Kutadgu Bilig'de Türk ve İran Siyaset Nazariye ve Gelenekleri", *Reşit Rahmeti Arat İçin*, Ankara, 1966, s. 259-271.
- İnalcık, Halil, "Osmanlı Padişahı", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Ankara, 1958, c. XIII, sy. 4, s. 68-79.
- İnalcık, Halil, "Osmanlı Tarihinde Dönemler", çev. F. Kırıldökme-Mollaoğlu, *Osmanlı Tarihi Araştırmaları*, Ankara, 1999, sy. 10, s. 333-350.
- İnalcık, Halil, "Osmanlı Tarihine Toplu Bakış", *Osmanlı*, Kemal Çiçek (ed.), Ankara, 1999, c. 1, s. 37-122.
- İnalcık, Halil, "Osmanlılar'da Saltanat Veraseti Usulü ve Türk Hakimiyet Telakkisiyle İlgisi", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Ankara, 1959, c. XIV, sy. 1, s. 69-94.
- İnalcık, Halil, ("Sultanizm" Üzerine Yorumlar: Max Weber'in Osmanlı Siyasal Tiplemesi") *Dünü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi*, İstanbul, 1994, sy. 7, s. 26-35.
- İnalcık, Halil, "Şeriat ve Kanun, Din ve Devlet", *İslamiyat*, Ankara, 1998, c. 4, sy. 1, s. 135-142.
- İnalcık, Halil, "Türk Devletlerinde Sivil Kânun Geleneği", *Türkiye Günlüğü*, Ankara, 1999, sy. 58, s. 4-11.
- İnalcık, Halil, *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet*, İstanbul, 2000.

- İpşirli, Mehmed, "Andreas Tietze: Mustafa Ali's Counsel for Sultans of 1581", *Osmanlı Araştırmaları*, İstanbul, 1980, c. I, s. 261-265.
- İpşirli, Mehmed, "Âsafnâme", *DİA*, c. III, s. 456.
- İpşirli, Mehmed, "Islahat", *DİA*, c. XIX, s. 170-174.
- İpşirli, Mehmed, "Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Bir Eser: Kavânin-i Osmâni ve Râbita-i Âsitâne", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, İstanbul, 1994, sy. 14, s. 9-35.
- İpşirli, Mehmed, "Osmanlı İdarî Geleneği'nin Teşekkülü ve Tatbikatı", *XV. ve XVI. Asrı Türk Asrı yapan Değerler*, Abdulkadir Özcan (ed.), Mahir Aydın (haz.), İstanbul, 1999, s. 109-121.
- İpşirli, Mehmed, "Osmanlı İlmiye Mesleği Hakkında Gözlemler (XVI. – XVII. Asırlar)", *Osmanlı Araştırmaları*, İstanbul, 1988, c. VII-VII, s. 273-285.
- İslamoğlu, Huri, "16. Yüzyıl Anadolu'sunda Köylüler, Ticarileşme ve Devlet İktidarının Meşrulaştırılması", *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım, Çağlar Keyder ve Faruk Tabak (ed.), çev. Zeynep Altok*, İstanbul, 1998, s. 59-82.
- Kafadar, Cemal, "Osmanlı Siyasal Düşüncesinin Kaynakları Üzerine Gözlemler", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, İstanbul, 2001, c. 1, s. 23- 28.
- Kafesoğlu, İbrahim, "Büyük Selçuklu Veziri Nizamülmülk'ün Eseri Siyâsetnâme ve Türkçe Tercümesi", *Türkiyat Mecmuası*, İstanbul, 1955, sy. XI, s. 231-256.
- Kafesoğlu, İbrahim, "Yazılışının 900. Yılı Münasebetiyle Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, İstanbul, 1970, sy. 1, s. 1-38.
- Kaplan, Mahmut, "Divan Edebiyatında Manzum Nasihat-name Yazan Şairler ve Eserleri I", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Van 1992, c. III, sy. 3, s. 23-68.
- Karal, Enver Ziya, "Yavuz Sultan Selim'in Oğlu Şehzade Süleyman'a Manisa Sancağını İdare Etmesi İçin Gönderdiği Siyâsetnâme", *Belleten*, Ankara, 1942, c. VI, sy. 21, s. 37-44.
- Katip Çelebi, "*Düstûru'l-Amel Li-İslâhi'l-Hale*", *Kâtip Çelebi'den Seçmeler I*, Orhan Şaik Gökyay (haz.), Ankara, 1981.
- Keykâvus, *Kâbusnâme*, çev. Mercimek Ahmed, Orhan Şaik Gökyay (haz.), İstanbul, 1944.
- Kınalâzade Ali Efendi, *Ahlâk-ı Alâî*, Bulak, 1833.
- Yaşar Yücel (haz.), *Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Kaynaklar*, Ankara, 1988.
- Kitâbu Mesâlihi'l-Müslimîn ve Menâfi'i'l-Mü'minîn*, Yaşar Yücel (haz.), *Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Kaynaklar*, Ankara, 1988.
- Koçibey Risalesi*, Yılmaz Kurt (haz.), Ankara, 1998.
- Koçibey Risalesi*, Zuhuri Danışman (haz.), Ankara, 1985.
- Kontantamer, Tuncay, "17. Yüzyıl Şairi Atayi'nin Hamsesi'nde Osmanlı İmparatorluğu'nun Görüntüsü", *Ege Üniversitesi Tarih İncelemeleri Dergisi*, İzmir, 1983, sy. 1, s. 83-116.
- Kontantamer, Tuncay, "Nabi'nin Osmanlı İmparatorluğu Eleştirisi", *Ege Üniversitesi Tarih İncelemeleri Dergisi*, İzmir, 1984, sy. 2, s. 61-105.

- Köksal, Osman, "XVII. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Islahat İhtiyacının Algılanışı ve Islahat Temayülleri", *Osmanlı*, Kemal Çiçek (ed.), Ankara, 1999, c. 7, s. 161-169.
- Kuray, Gülbende, "Türkiye'de Bir Machievalli: Koçi Bey", *Belleten*, Ankara, 1988, c. LII, sy. 205, s. 1655-1662.
- Kütükoğlu, Bekir ve Ömer Faruk Akün, "Âli Mustafa Efendi", *DİA*, c. II, s. 414-421.
- Kütükoğlu, Mübahat S., "Lütfi Paşa Asafnamesi (Yeni Bir Metin Denemesi)", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul, 1991, s. 49-120.
- Lekesiz, M. Hulusi, "Osmanlı İlmi Zihniyeti: Teşekkülü, Gelişmesi ve Çözülmesi Üzerine Bir Tahlil Denemesi", *Türk Yurdu*, İstanbul, 1992, c. XI, sy. 49, s. 20-31.
- Levent, Agah Sırrı, "Siyaset-nameler", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, Ankara, 1962, s. 167-194.
- Levent, Agah Sırrı, "Ümmet Çağında Ahlak Kitaplarımız", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, Ankara, 1963, s. 89-115.
- Lewis, Bernard, "İslam Devlet ve Müesseseler Telakkileri Üzerinde Bozkır Ahalisinin Tesiri", çev. Salih Tuğ, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, İstanbul, 1960, c. II, sy. 2-4, s. 209-230.
- Lewis, Bernard, "Osmanlı İmparatorluğu'nun İnhitâtı Üzerine Bazı Gözlemler", çev. Salih Tuğ, *İstanbul, Üniversitesi Edebiyat Fakültesi İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, İstanbul, 1960, c. III, sy. 1-2, s. 161-168.
- Lewis, Bernard, "Ottoman Observers of Ottoman Decline", *Islamic Studies*, Karachi, 1962, c. I, sy. 1, s. 71-87.
- Lewis, Bernard, "Some Reflections on the Decline of the Ottoman Empire", *Studia Islamica*, Karachi, 1958, sy. IX, s. 111-127.
- Lütfi Paşa, *Âsafnâme*, M. S. Kütükoğlu (haz.), *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul, 1991, s. 49-120
- Majer, Hans Georg, "Die Kritik and en Ulema in den Osmanischen Politischen Traktaten des 16-18. Jahrhunderts", *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071- 1920)*, Ankara, 1980, s. 147-155.
- Mardin, Şerif, "Tabakalaşmanın Tarihsel Belirleyicileri: Türkiye'de toplumsal Sınıf ve Sınıf Bilinci", *Türkiye'de Toplum ve Siyaset, Makaleler I*, İstanbul, 1992, s. 77-117.
- Mardin, Şerif, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, İstanbul, 1998.
- Mehmed, Mustafa A., "La Crise Ottomane dans la Vision de Hasan Kiafi Akhisari (1544-1616)", *RESEE*, 1975, c. 10, sy. 3, s. 385-402.
- Muhammed b. Turtuşi, *Sirâcü'l-mülûk, Siyaset Ahlakı ve İlkelerine Dair*, Sait Aykut (haz.), İstanbul, 1995.
- Muhyiddin Seydi Çelebi, *Buhari'de Yönetim Esasları (Müstahrec mine'l-Buhari)* Mehmed Erdoğan (haz.), İstanbul, 2000.
- Murphey, Rhoads, "Dördüncü Sultan Murad'a Sunulan Yedi Telhis", *VIII. Türk Tarih Kongresi*, Ankara, 1981, c. II, s. 1095-1099.
- Murphey, Rhoads, "Mustafa Âli and the Politics of Cultural Despair", *International Journal of Middle East Studies*, 1986, sy. 21, s. 243-255.

- Murphey, Rhoads, "The Veliyüddin Telhis Notes on the Sources and Interrelations between Koçi Beg and Comtemporary Advice to Kings", *Belleten*, Ankara, 1978, c. XLIII, sy. 171, s. 547-571.
- Mustafa Âli, *Nushatü's-selâtin*, Andreas Tietze (haz.), Wien, 1979, 1982, c. I, II.
- Mustafa Naîma, *Tarih*, Mehmed İpşirli (haz.), İstanbul, 2002 (TTK tarafından baskıya hazırlanıyor).
- Nahifi Süleyman Efendi, *Nasihâtü'l-vüzera*, Mehmed İpşirli (haz.), *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, İstanbul, 1997, sy. 15, s. 15-28.
- Ocak, Ahmet Yaşar, "Din ve Düşünce", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, Ekmeleddin İhsanoğlu (ed.), İstanbul, 1998, c. II, s. 164-173.
- Ocak, Ahmet Yaşar, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mühlidler*, İstanbul, 1998.
- Ocak, Yaşar, "Klasik Dönem Osmanlı Düşünce Hayatı" *Türkler*, Hasan Celal Güzel (ed.), Ankara, 2002, c. 11, s. 15-26.
- Oktay, Ayşe Sıdika, "Kınalızâde Ali Efendi ve Ahlâk-ı Alâî", Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1998.
- Okumuş, Ejder, "İbn Haldun ve Osmanlı'da Çöküş Tartışmaları", *Dîvân İlmî Araştırmalar*, İstanbul, 1999, sy. 6, s. 135-151.
- Orhonlu, Cengiz, *Osmanlı Tarihine Ait Belgeler. Telhisler (1597-1607)*, İstanbul, 1970.
- Ortaylı, İlber, "Osmanlı'da 18. Yüzyıl Düşünce Dünyasına Dair Notlar", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, İstanbul, 2001, c. 1, s. 37-41.
- Öz, Mehmet, "Gelenekçi İslahat Düşüncesine Göre Osmanlı Devlet ve Toplum Düzenindeki Çözülmenin Mahiyeti", *Türk Yurdu*, İstanbul, 1994, c. 11, sy. 44, s. 49-52.
- Öz, Mehmet, "IV. Murat Devrine Ait Gelenekçi Bir İslahat Teklifi" *Türkiye Günlüğü*, Ankara, 1993, s. 80-85.
- Öz, Mehmet, "Klasik Dönem Osmanlı Siyasi Düşüncesi", *İslami Araştırmalar*, Ankara, 1999, c. XII, sy. 1, s. 27-33.
- Öz, Mehmet, "On Yedinci Yüzyılda Osmanlı Devleti: Buhran, Yeni Şartlar ve İslahat Çabaları Hakkında Genel Bir değerlendirme", *Türkiye Günlüğü*, Ankara, 1999, sy. 58, s. 48-53.
- Öz, Mehmet, *Osmanlı'da Çözülme ve Gelenekçi Yorumlar*, İstanbul, 1997.
- Özcan, Abdulkadir, "Defterdar Sarı Mehmed Paşa'nın Mali Görüş ve Faaliyetleri", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, İstanbul, 1981, sy. 10-11, s. 239, 252.
- Özcan, Abdulkadir, "Defterdar Sarı Mehmed Paşa", *DİA*, c. 9, s. 98-100.
- Özcan, Abdulkadir, "Fatih'te Nizâm-ı Âlem Düşüncesi", *Tarih ve Medeniyet*, İstanbul, 1994, sy. 3, s. 17-19.
- Özcan, Abdulkadir, "Osmanlı Siyasetnâmelerinde Reâyâ Hukuku", *Tarih Boyunca Türkler'de İnsani Değerler ve İnsan Hakları*, İstanbul, ts., c. II, s. 91-101.
- Özcan, Abdulkadir, "Şehid Ali Paşa'ya İzafe Edilen "Ta'limât-nâme"ye Dair" *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, İstanbul, 1982, sy. 12, s. 191-202.

- Özel, Mustafa, *İslam Geleneğinden Çağdaş Yönetime Etkici Yönetici*, İstanbul, 1998.
- Özvar, Erol, "Osmanlı Tarihinin Dönemlendirme Meselesi ve Osmanlı Nasihat Literatürü", *Dîvân İlmî Araştırmalar*, İstanbul, 1999, sy. 7, s. 135-151.
- Rosenthal, Erwin I. J., *Ortaçağda İslam Siyaset Düşüncesi*, çev. Ali Çaksu, İstanbul: İz Yayıncılık, 1996.
- Röhbörn, Von Klaus, "Mustafa Âli und die osmanische Promemorien-Literatur bis zur Mitte des 17. Jahrhunderts", *ZDMG*, Wiesbaden, 1987, sy. 137, s. 34-43.
- Sahillioğlu, Halil, "16. Yüzyıl Sonu Osmanlı Tacirleri –Vergi Adaleti- (Âli'nin *Nushatü's-salâtin*'inden)", *Toplum ve Bilim*, İstanbul, 1978, sy. 6-7, s. 157-174.
- Sarı, Mehmed, "Klasik Türk Şiirinde Devlet", *Osmanlı*, Kemal Çiçek (ed.), Ankara, 1999, c. 9, s. 677-688.
- Savaş, İbrahim, "Layiha Geleneği İçinde XVIII. Yüzyıl Osmanlı İslahat Projelerindeki Tespit ve Teklifler", *Bilig*, Ankara, 1999, sy. 9, s. 87-112.
- Severcan, Şefaettin, "Âli'nin Siyaset Felekesesi", *İslâmiyât*, Ankara, 1999, c. II, sy. 4, s. 123-144.
- Seyyid Ali Hemedani, *Zahiratü'l-müluk*, Necdet Yılmaz (haz.), İstanbul, 2003.
- Suzuki, Tadaşi, "Osmanlılarda Organik Bir Yapı Olarak Toplum Görüşünün Gelişmesi", *Ortadoğu Teknik Üniversitesi Gelişme Dergisi*, Ankara, 1987, c. XIV, sy. 4, s. 372-396.
- Şeker, Mehmed, *Gelibolulu Mustafa Âli ve Mefâ'idü'n-Nefâis Fi-Kavâ'idü'l-Mecâlis*, Ankara, 1997.
- Şeyhoğlu, *Kenzü'l-küberâ ve Mehekkü'l-ulemâ* (İnceleme-metin-indeks), Kemal Yavuz (haz.), Ankara, 1991.
- Tezcan, Baki, "II. Osman Örneğinde "İlerlemeci" Tarih ve Osmanlı Tarih Yazıcılığı" *Osmanlı*, Kemal Çiçek (ed.), Ankara, 1999, c. VII, s. 658-669.
- Timur, Taner, *Osmanlı Kimliği*, Ankara, 1998.
- Uğur, Ahmet, *Osmanlı Siyasetnâmeleri*, ts.
- Uluçay, M. Çağatay, "Koçi Bey'in Sultan İbrahim'e Takdim Ettiği Risale ve Arzlar", *Zeki Velidi Togan'a Armağan*, İstanbul, 1955, s. 177-199.
- Unat, Faik Reşit, "Kemankeş Kara Mustafa Paşa Layihası", *Tarih Vesikaları*, 1944, c. I, s. 443-480.
- Uysal, Halil ve Mehmet Harmancı, "Osmanlı Çağı Türkçe Siyaset Kitâbiyatı", *Makâlât*, Konya 1999, sy. 2, s. 109-130.
- Ülken, Hilmi Ziya, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul, 1992.
- Ünver, Süheyl, "XVII. Yüzyıl Sonunda Padişaha Sunulan Bir Layiha", *Belleten*, c. XXXIII, sy. 129, 1969, s. 21-34.
- Veysi, *Habnâme*, İstanbul, 1293.
- Yılmaz, Coşkun, "XVI ve XVII. Yüzyıl İslahatnâmelerine Göre Osmanlılarda Siyaset ve Toplum Düşüncesi", Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 2002.
- Yılmaz, Coşkun, "Hezarfen Bir Şahsiyet: İbrahim Müteferrika ve Siyaset Felsefesi", *İstanbul Armağanı 4, Lale Devri*, Mustafa Armağan (haz.), İstanbul, 2000, s. 259-333.

- Yılmaz, Coşkun, "Nizamülmülk'ün Siyâsetnâmesi'ne Göre Büyük Selçuklu Devleti'nin Yönetim İlkeleri", *İlim ve Sanat*, İstanbul, 1994, sy. 35-36, s. 99-108.
- Yılmaz, Coşkun, "Osmanlı Siyaset Düşüncesinde Kavramlar", *Türkler*, Hasan Celal Güzel (ed.), Ankara, 2002, c. 11, s. 34-44.
- Yılmaz, Coşkun, "Osmanlılarda Siyaset Düşüncesi (XVI-XVIII. Asırlar)", *Akademik Araştırmalar*, İstanbul, 2000, sy. 4-5, s. 43-85.
- Yılmaz, Coşkun, "Siyâsetnâmelere Göre Siyasetin Yozlaşması ve Temiz Siyaset İlkeleri", *Yeni Türkiye*, Ankara, 1997, sy. 14, s. 1366-1384.
- Yılmaz, Coşkun, "Siyâsetnâmeler ve Osmanlılar'da Sosyal Tabakalaşma", *Osmanlı*, Kemal Çiçek (ed.), Ankara, 1999, c. 4, s. 69-81.
- Yılmaz, Coşkun, "Siyâsetnâmelere Göre XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda İktisadi Düşünce", Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1994.
- Yılmaz, Nuran, "Hâb-nâme-i Veysî", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, İstanbul, 1998, sy. 9-10, s. 651-669.
- Yücel, Yaşar, "XVI-XVII. Yüzyıl Edebi Metinlerinde Rastlanan Osmanlı Devlet Yapısı ve Toplum Düzenine Ait Bazı Görüş ve Bilgiler", *Belleten*, Ankara, 1987, c. LI, sy. 200, s. 897-925.
- Yücel, Yaşar, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Kaynaklar*, Ankara, 1988.

A New Conceptualization Concerning the Sources on Ottoman Political Thought: Islahatnames

Coşkun YILMAZ

Abstract

Upon the signs of corruption in the administration and bureaucracy, a new literature which focuses with a new pattern on the administrative issues came into being. This genre bared authentic features, especially with its suggestions, critiques, interpretation of the past and references to the past. There has been serious conceptual confusion on the identification of this genre. Here, it is argued that *islahatname* is the most correct concept for these historical sources. This article aims to introduce a new conceptualization concerning the sources that are frequently referred in the Ottoman political thought and then presents the leading examples of the genre. It also evaluates the critiques addressed to these sources and attempts to bring in a new approach in reading and understanding them. After discussing their importance in the Ottoman social and political thought, it assesses their role in the history of Turkish/Ottoman reform tradition.